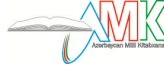

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

Azərbaycan
Milli Kitabxanası

Nizami Cəfərov

**MİR CƏLALIN MİLLİ
İDEALLARI**

Bakı–2018

Elmi məsləhətçi:

Nəriman Həsənzadə,
Xalq şairi

Elmi redaktor:

Kərim Tahirov,
professor

Cəfərov, N. Mir Cəlalin milli idealları /Nizami Cəfərov;
elmi məsl. N.Həsənzadə; elmi red. K.Tahirov.- Bakı, 2018.- 112 s.

ISBN 978 9952 476 51 4

© Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2018

Ön söz

Azərbaycan xalqının XX əsrin sonlarında qazandığı müstəqillik, heç şübhəsiz, bir neçə yüz illik tarixi olan milli azadlıq ideallarına, bu idealların həyata keçirilməsi uğrunda aparılmış ardıcıl mübarizələrə əsaslanır. Və həmin idealların təmərküzləşib daha məqsədyönlü xarakter almasında, bu və ya digər dərəcədə kütləviləşib ümumxalq səciyyəsi daşmasında XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sürətlənən ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni və ideoloji proseslər xüsusi rol oynamış, öndə gedərək xalqa, doğru yol göstərmək missiyasını mütəvaze bir məsuliyyətlə öz üzərinə götürən ziyalı-mütəfəkkirlər yetişmişdir ki, onlardan biri də böyük ədibimiz Mir Cəlal Paşayev olmuşdur.

Mir Cəlal öz taleyi ilə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun ümummilli bütövlüyünün həyati simvoludur...

1908-ci ilin aprel ayının 26-da Cənubi Azərbaycanda – Təbriz yaxınlığındakı Əndəbil kəndində dünyaya gəlmiş, lakin dövrün təlatümləri (və özünün taleyi) onu hələ uşaq yaşlarında Şimali Azərbaycana – Gəncə şəhərinə gətirib çıxarmışdı. 1920-ci illərdə Gəncədə orta, orta-ixtisas təhsili almış, bir neçə il müəllim-məktəb direktoru işləmiş, 1930–1932-ci illərdə Qazan Pedaqoji İnstitutunun Dil-ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirdikdən sonra Bakıya qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur.

1930-cu illərdə Mir Cəlal həm publisist, həm yazıçı, həm də ədəbiyyatşünas-alim kimi məşhurlaşmış, ali məktəblərdə dərs demiş, maraq dairəsinin (və yaradıcılıq imkanlarının) genişliyini əks etdirən “Sağlam yollarda” (1932), “Boy” (1935), “Dirilən adam” (1935), “Bostan oğrusu” (1937), “Axundun iştəhası” (1938), “Gözün aydın” (1939), “Bir gəncin manifesti” (1940), “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) və s. kitabları nəşr olunmuşdur.

Mir Cəlal yaradıcılığının (və milli ideal axtarışlarının) ikinci dövrü 1940-cı illərin əvvəllərindən başlayıb 1950-ci illərin sonlarına qədər davam edir. Və bu illərdə o, əvvəlki dövrdəki yaradıcı fəaliyyət çoxşaxəliliyini daha da dərinləşdirib mükəmməlləşdirir, “Xalqın ürək sözü” (1941), “Vətən hekayələri” (1942), “Vətən” (1944), “Həyat hekayələri” (1945), “Yaşlılarım” (1948), “Təzə şəhər” (1951), “Sadə hekayələr” (1955), “Seçilmiş əsərləri” (I cild, 1956; II cild, 1957), “Yolumuz hayandır” (1957), “Füzuli sənətkarlığı” (1958) və s. kitablarını nəşr etdirməklə müasir milli ədəbi, elmi və ictimai fikrin canlı klassiklərindən biri kimi böyük nüfuz qazanmış olur.

1947-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası isə vəfatından çox sonra (2004) tələbəsi Təhsin Mütəllibov tərəfindən yayımlanmışdır.

Və görkəmli ədibin həyatının, yaradıcılığının üçüncü dövrü 1960-cı, 1970-ci illəri əhatə edir ki, həmin illərdə bu gün “Mir Cəlal müəllimin kafedrası” adlanan ADU (indiki BDU) Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmiş (1961-1978), Əməkdar elm xadimi adına (1969), bir sıra dövlət mükafatlarına, orden-medallara layiq görülmüş və “İnsanlığ fəlsəfəsi” (1961), “Xatirə hekayələri” (1962), “Gülbəsləyən qız”

(1965), “Seçilmiş əsərləri” (I cild, 1967; II cild, 1967; III cild, 1968; IV cild, 1968), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” (1969, Firudin Hüseynovla), “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (1972, Pənah Xəlilovla), “Şəfəqdən qalxanlar” (1972), “Klassiklər və müasirlər” (1973), “Silah qardaşları” (1974), “Dağlar dilə gəldi” (1978) və s. kitabları işıq üzü görmüşdür.

Mir Cəlal yaradıcığının, eləcə də milli ideal axtarışlarının dövrləri həm də ümumən Azərbaycan ictimai fikrinin müvafiq dövrlərinə uyğundur ki, bu, heç şübhəsiz, mütəfəkkir ədibin taleyinin mənsub olduğu xalqın taleyi ilə nə qədər bağlı olmasının bilavasitə təzahürüdür.

O, yaradıcılığa publisistika ilə başlamış, xüsusilə 20-ci, 30-cu illərdə “yeni həyat” uğrunda “bütün cəbhə boyu” qızgın ictimai-siyasi mübarizənin gənc intellektuallarından olmuşdur. “Lenin komsomolu”nun önündə gedən bu intellektuallar, bir tərəfdən, sosializm quruculuğunun ideoloji əsgərləri idilərsə, digər tərəfdən də, milli dilin, ədəbiyyatın, tarixin (ümum-milli ruhun!) təəssübkeşləri olmaqla əmin idilər ki, sosializm – “yeni həyat” Azərbaycan xalqına işıqlı gələcək vəd edir. Və kommunist ideologiyasının, demək olar ki, tamamilə iflasa uğradığı, bu ideologiyanın “şah əsəri” olan Sovetlər Birliyinin dağıldığı müasir dövrdə belə, nə qədər paradoksal görünsə də, həmin gənclərin ideallarına, eləcə də bu idealları uğrunda mübarizələrinə haqq qazandırmaq, ən azından hörmətlə yanaşmaq lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hələ XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda cücərməyə başlayan, həmin əsrin ortalarından etibarən tədricən bütöv bir hərəkətə çevrilən, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən isə ciddi siyasi-ideoloji mahiyyət kəsb edən

milli özünüdərək (və müstəqillik) hərəkəti özünün müxtəlif təərəflərilə bilavasitə varisliyini bu ideallarda, bu mübarizələrdə (və bu intellektual gənclikdə!) davam etdirməyə məhkum idi... Əgər 20-ci, 30-cu illərdə formalaşmış (və kifayət qədər nüfuzlu şəxsiyyətlərlə təmsil olunan) həmin ziyalılar nəslə olmasaydı, Azərbaycan xalqının sonrakı onilliklərdəki ictimai-siyasi (və ideoloji) taleyinin necə olacağını təsəvvür etmək, görünür, o qədər də çətin olmazdı.

20-ci illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında aktual mövzularda analitik məqalələri çap ediləndə Mir Cəlal, təbii ki, çox gənc idi. Ancaq həm sürətlə qazandığı şəxsi həyat tərübəsinin qeyri-adi zənginliyi, həm fitri dünyagörüşü (və yaradıcılıq istedadı), həm də əlinə qələm aldığı ilk illərdən rəhbər tutduğu peşəkarlıq məsuliyyəti onun yazılarının istər ideya-məzmununa, istərsə də ifadə-üslubuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Mir Cəlalin elə ilk gənclik illərində formalaşmağa başlayan milli ideallarının əsasında mənsub olduğu xalqın hərtərəfli inkişafı, müasir dünyanın heç bir xalqından geri qalmaması, mövcud potensial imkanlarına dayanaraq ən müxtəlif sahələrdə tezliklə tərəqqiyə nail olması kimi kifayət qədər aydın, zahirən hətta sadələvh görünə biləcək bir konsepsiya dayanır. Lakin nəzərə alsaq ki, bu konsepsiyanın (ümumilikdə isə idealların!) “həyata keçirildiyi” 20-ci, 30-cu, eləcə də 40-cı, 50-ci illərdə nə faciələr baş vermiş, milli ruhlu ziyalıların başına hansı oyunlar gəlmişdir, onda məlum olur ki, məsələ nəinki sadədir, əksinə, təsəvvür edildiyindən də çox-çox mürəkkəbdir.

Etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycan xalqı 20-ci, 30-cu illərə, Şərq və ya Qərb ənənələri ilə yetişmiş tək-tək dünyaşöh-

rətli dahilərini nəzərə almasaq, bütövlükdə orta əsrlər həyat (və təfəkkür!) tərzilə gəlib çıxmışdı. Ona görə də çoxlarının nəinki dünyadan, heç Mirzə Fətəli, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Cəlil, Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi yeni dünyagörüşlü milli ziyalılardan da xəbəri yox idi. Sovet hakimiyyəti isə ölkədə ana dilində məktəblər açır, hər kəsə təhsil verir, get-gedə həddini aşıb ateizmə gəlib çıxsa da mövhumatın qarşısını alır, nəticə etibarilə üzərinə millətçilik damğası vursa da ilk mərhələlərdə milli şüurun inkişafına təkan verirdi.

Və bu paradoksal inkişaf Azərbaycan xalqını uzun illər “müstəqillik”lə “qeyri-müstəqillik” arasındakı hansısa “qeyri-müəyyən bir zaman”da saxlasa da, həqiqi müstəqillik eşqinin odunu söndürə bilmədi. Əksinə, kütləvi savadlanma, ölkədə istər orta, istərsə də ali təhsil imkanlarının o vaxta qədər görünməmiş sürətlə (və miqyasda) genişlənməsi, elmin, mədəniyyətin, hər sahədə müasir texnologiyaların inkişafı, mövcud (və məlum) ideoloji təzyiqlər davam etsə də, milli idealların daha mükəmməl şəkildə təzahürü üçün ciddi (və kütləvi) intellektual zəmin hazırladı. 20-ci, 30-cu illərin gəncləri olan Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev... kimi Mir Cəlal da 40-cı, 50-ci, eləcə də 60-cı, 70-ci illərdə azərbaycançılıq ideologiyasının sağlam əsaslarda yenidən təşəkkülünə, müəyyən diplomatik mübarizə təcrübəsi qazanmasına həlledici təkan verdilər. Və həmin ideologiya (azərbaycançılıq ideologiyası!) məhz bu şəxsiyyətlərin ictimai

ideallarında bir tarixi mərhələdən (XX əsrin əvvəllərindən) digər tarixi mərhələyə (XX əsrin sonlarına) yeni keyfiyyətdə adlanmış oldu.

Mir Cəlal özünün məşhur “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”nda yazır:

“Əlbəttə ki, yazıçı yaradıcılığının təhlilində əsas obyekt onun əsərləri, qoyub getdiyi ədəbi-mənəvi irsdir. Yazıçı ona görə bizim (tarixin, fəlsəfinin, ədəbiyyat elminin) təhlil obyekti olmuşdur ki, cəmiyyət, xalq üçün əhəmiyyətli, faydalı əsərlər qoyub getmişdir. Bunlarsız o nə cəmiyyət, nə tarix, nə ümumən elm üçün maraqlıdır. Təhlilin mərkəzində əsərlər durmalıdır. Tədqiqatçını düşündürən, məşğul edən məhz həmin əsərlər, onların ideya-mənəvi, bədii-sənətkarlıq cəhətindən təhlili, açılması, aydınlaşdırılması, izahı və qiymətləndirilməsidir. Təəccüblü deyil ki, hər bir sənətkarın adı onun mühüm, məşhur əsərləri ilə birlikdə çəkilir”.

Və əlavə edir:

“Ancaq həmin bu məşhur əsərlərin yaranmasını, meydana gəlməsini, məzmununu, mahiyyətini şərtləndirən amillərdən biri də sənətkarın şəxsiyyətidir. Bu əsərlərin məzmununu, mənasını, ictimai əhəmiyyətini dürüst müəyyən etmək üçün sənətkarın şəxsiyyətindən, yeri gəldikcə tərcümeyi-halından, tərbiyəsindən, mühitindən mütləq bəhs olunmalıdır”.

Nəhayət, belə bir qənaətə gəlir ki, “yazıçı şəxsiyyətinin bir mütəfəkkir, ideoloq, ictimai xadim kimi yetişməsində, müəyyənləşməsində də ictimai faktorların: tərbiyənin, təhsilin, mühitin, müəllimin, mütaliənin əhəmiyyəti böyükdür. Hər bir sənətkar öz əsrinin, zəmanəsinin övlədidir, öz dövründə bəslənib böyümüşdür. Yazıçı əsrinin, zəmanəsinin qabaqcıl

fikir səviyyəsində durmalıdır. Çünki yazıçı ictimai xadim, xalq xadimidir”.

Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı”na bütün mövcud təzahürlərində tamamilə qeyri-analitik (və kortəbii nihilist!) bir münasibəti meydana çıxdı. Və nə qədər qərribə olsa da həmin münasibətin “müəlliflər”i, əksərən, ədəbiyyatdan uzaq, yaxud ədəbiyyatətrafı şəxslər oldular. Halbuki ədəbiyyat adamları bu gün olduğu kimi, dünən də yaxşı bilirdilər ki, “sovet ədəbiyyatı” amorf bir hadisə olmayıb, kifayət qədər mürəkkəb, daxili ziddiyyətləri, ideya-estetik qarşıdurmaları, “diplomatik” gedişləri ilə səciyyələnən analitik bir hadisədir.

Mir Cəlal istehsalat mövzusunda yazdığı “Təzə şəhər” romanının “Bizim kitabımız” fəslinə İ.Stalindən belə bir epigraf gətirir:

“Bizdə gənc kadrlar, adətən, ayrı-ayrı elm və texnika sahələri üzrə, ixtisaslar üzrə hazırlanır və yetişdirilir. Bu lazımdır və məqsədə uyğundur. Lakin bir elm sahəsi vardır ki, bunu bilmək bütün elm sahələrindəki bolşeviklər üçün məcburi olmalıdır. Bu, cəmiyyət haqqında, cəmiyyətin inkişaf qanunları haqqında, proletar inqilabının inkişaf qanunları haqqında, sosializm quruluşunun inkişaf qanunları haqqında, kommünizmin qələbəsi haqqında marksizm-leninizm elmidir”.

Və həmin fəsildə romanın qəhrəmanı mühəndis, istehsalat rəhbəri Yunus Əhmədov marksizm-leninizmi “ÜİK (b)P tarixi”ndən öyrənir... “Yunus hər dəfə bu kitabı qarşısında açanda, onun səhifə və cümlələrini təkrar-təkrar oxuyanda, nədənsə, ilk dəfələr hiss etmədiyi yeni-yeni fikirlər öyrənir, çox hökmləri sevinc və heyrətlə dəftərinə köçürürdü. O, bu

hökmlərdə nəhəng bir ölkənin və xalqın qələbələr tarixini aşkar görürdü... İctimai inkişafın işıqlı yollarını verən bu dərin mənalı, sadə ifadəli kitabın on milyonlarla nüsxələri, Yunusun nəzərində, bütün xalqların qaldırıldığı, qütbdən qütbə, şərqdən qərbə açılan bayraq kimi dayanırdı. Çinli, polyak, çex, bolqar, macar, italyan, fransız fəhləsindən, azadpərəst Koreya, İndoneziya əsgərlərindən, hind, ərəb, İran kəndlisindən tutmuş alimlərə, universitet tələbələrinə, məktəblilərə qədər hər kəs bu kitabı min bir diqqət və həvəslə öyrənir, ümid bağlayır. Zirvəsi göylərə dəyən qarlı dağ silsilələrindən, mühit dənizlərindən, hərbi istehkamlardan tutmuş sıx meşələrə, səhrayı-kəbirlərə qədər heç nə, heç bir maneə bu kitabdan dünyaya yayılan işığın qabağını kəsə bilmir. Qoca kainat elə bir qüvvə yaratmamışdır”.

Ədib marksizm-leninizmin yayılma coğrafiyasının hüdudsuzluğundan bəhs etsə də, öz ideallarının əsas ünvanı və ya obyekt baxımından tamamilə məntiqli olaraq, romanın sonunda məhz milli mövzunu qabardır:

“Ülfət qırmızı lenta ilə bəzənmiş lövhəni – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının gerbini nümayəndələrə göstərdi.

Bir Stalin yoldaşın səhnədəki əzəmətli şəklinə, bir qurultaya baxdı, dərin bir həyəcan içində bunları deyə bildi:

– Yoldaşlar, bu bizim metaldan tökülmüşdür! Ordenli respublikamızın gerbidir. Bu, Stalin milli siyasətinin təntənəsini göstərən bir nümunədir...”

Ona görə də hər bir dövrün, eləcə də “sovet dövrü”nün ədəbiyyatına hərfi-hərfinə deyil, məzmun-mündərcəsinə, ideya-estetik mahiyyətinə görə qiymət vermək, həmin ədəbiyyatı yaradan şəxsiyyətlərin hansı idealları rəhbər tutduğunu

anlayıb mülahizə yürütmək lazım gəlir. Və böyük yazıçı olmaqla yanaşı, böyük ədəbiyyatşünas olan Mir Cəlal bu məsələyə münasibətini bildirərək yazır:

“Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin təhlilini dövründən, zəmanəsindən, faktik hadisələrdən, bu və ya başqa təsirlər nəticəsində yaranan əhvali-ruhiyyədən kənarında aparmaq doğru deyildir.

Sənətkarın həyatı, tərcümeyi-halı, ona olan ictimai təsirlər təhlil obyektində əhatə olunmalıdır. Tədqiqatın bu cəhəti elmi, tarixi əhəmiyyətindən başqa, xüsusən tərbiyəvi mənə kəsb etmiş olur”.

Məsələn, İkinci Dünya müharibəsi illərindən, müharibənin insan talelərinə dağıdıcı təsirindən bəhs edən “Yaşadılarım” romanında (1946- 1952) yazıçı dövrün siyasi konyukturundan irəli gələrək Gəncə (Kirovabad) yaxınlığındakı Kirov sovxozunda Sergey Mironoviç Kirovun heykəlinin təntənəli qoyuluşuna bir neçə səhifə həsr etmişdir ki, əgər məsələyə dərinləndən yanaşmasaq, gərək bu səhifələrdə deyilənləri ciddi qəbul edək. Halbuki, belə deyil... Mir Cəlalin tələbələrindən Xalq yazıçısı (və gökəmli ədəbiyyatşünas) Elçin “Sadəlik və müdriklik (Müəllim haqqında söz)” məqaləsində yazır:

“Mir Cəlal müəllimin istəkli tələbələrindən biri, rəhmətlik professor Firudin Hüseynovun vaxtıyla mənə danışdığı bir söhbət yadıma düşür. Firudin aspirant olduğu vaxtlar – əllinci illərin ortalarında – bir axşam Mir Cəlal müəllimlə dənizkənarı bulvarda gəzəndə birdən Kirovun proyektor işığı altında işıldağan və o zaman həmişəlik (əbədi!) görünən heykəlini göstərərək soruşur:

– Mir Cəlal müəllim, sizcə, o heykəlin yerində kimin heykəlini qoymaq olardı?

Rəhmətlik Firudin deyirdi ki, heç özüm də bilmədim bu sualı necə verdim, bu sözlər ağzımdan necə çıxdı. Deyirdi, bu qəfil sualı verdim, o saat da bütün bədənimi bir həyəcan bürüdü.

...Mir Cəlal müəllim Firudinin qolundan tutub bir an dayanır və Kirovun heykəlinə baxa-baxa :

– Qardaş, deyir, – kim o heykəli oradan yıxa bilsə, onun da heykəlini orada qoymaq lazımdı!”

Və Elçin əlavə edir:

“Qardaşın qardaşa etibar etmədiyi, divarın da qulağı olduğu bir zəmanədə Mir Cəlal müəllimin cavan bir aspiranta verdiyi bu cavab, əlbəttə, daxili cəsarətdən, eyni zamanda, onun zəmanəyə daxili münasibətindən xəbər verir”.

Onun xarakteri, şəxsiyyəti, həyat tərzii əgər belə demək mümkünsə, dünyagörüşünün, həyat fəlsəfəsinin (və yaradıcılığının) bilavasitə davamı olmuşdur.

“...Xasiyyəti elə idi ki, ona razılıq bildirmək, təşəkkür etmək mümkün deyildi, o saat sənin qolundan tutub: “ – Qardaş, başqa şey danış!..” - deyirdi...” (Elçin).

“Yaşlıdlarım” romanında Mir Cəlal “təsadüfən” öz obrazını (avtoportretini) yaratmışdır:

“Kərimzadə cavanlığında maarif yolunda fəal çalışan, elm və mədəniyyət yolunda hər kəsə, xüsusən kasıb uşaqlarına əlindən gələn yaxşılığı edən vətənpərvər bir ziyalı olsa da, heç kəs indiyə qədər ondan bu barədə özünü öyən bir söz eşitməmişdi. O, bəzən öz gücü, hətta neçə illər öz pulu ilə oxuduğu, sonradan müəllim, mühəndis ya həkim olmuş tələbələrini görəndə minnətdarlıq hissi ilə salam verib ehtiram göstərməyə çalışırdı. Elə mütəxəssislər haqqında söhbət gedəndə

çox yerdə Kərimzadənin adı iftixarla çəkilər, əməyi saya salınardı. Kərimzadə isə utancaqlıqla etiraz edib deyərdi:

– Xeyir, onlara mənim elə bir yaxşılığım dəyməyib. Onlar sovet hökumətinin atalıq qayğısı və öz istedadları, əməkləri sayəsində bu mərtəbəyə çatıblar!”

Və bu, o deməkdir ki, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərin Mir Cəlal kimi vətənpərvər (və millətsevər!) ziyalıları xalqın tərəqqisi üçün gördükləri böyük işləri “sovet hökuməti”nin ayağına yazmağı da bacarırdılar, ta ki millətdə tərəqqi, inkişaf olsun...

Ədibin oğlu Hafiz Paşayev Mir Cəlalin sovet hakimiyyətinə münasibəti barədə yazır:

“Mir Cəlal həyatında sovet idarələrinə müraciət etməkdən çox çəkinərdi. Çıxılmaz vəziyyətdə qaldıqda tələbələrinə müraciət edərdi ki, ona kömək olsunlar... Tələbələri xatırlayırlar ki, adətən, Universitet həmkarları ilə gəzə-gəzə evə gədən Mir Cəlal müəllim bir gün Bakı Sovetinin binası qarşısında ayaq saxlamış və gülümsünərək demişdir: “Allaha şükür edirəm ki, buraya işim düşmür”.

Və əlavə edir:

“70-ci illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının iqtisadi durumunun pisləşməsi, ideoloji bünövrənin laxlamasına aid cavabların müxtəlif suallarına cavab olaraq Mir Cəlal müəllim “biz belə deməmişdik” deyər və öz növbəsində ritorik sual edərdi: “Bu ölkənin axırı nə olacaq?” Heyfsilənirəm ki, bu sualın cavabı yalnız Mir Cəlal müəllimin vəfatından sonra aydınlaşdı”...

Mir Cəlalin milli ideallarını ideya-məzmun tərkibi və ya strukturu etibarilə təsnifə çalıssaq, diqqəti ilk növbədə cəlb edən (və böyük mütəfəkkirin yaradıcı dünyagörüşündə daha

mühüm yer tutan) aşağıdakı mətləblər üzərində, fikrimizcə, ayrıca dayanmaq lazım gəlir:

- a) milli tərəqqidən milli müstəqilliyə;
- b) milli ədəbi irs;
- c) milli ailə ukladının müqəddəsliyi.

Əlbəttə, bunlar Mir Cəlalı düşündürən (və uğrunda bütün yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti boyu ardıcıl mübarizə apardığı) ideya-mətləblərin hamısı deyil, ancaq güman edirik ki, həqiqi bir millət xadiminin milli maraq (və mübarizə) dairəsinin genişliyi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

I. Milli tərəqqidən milli müstəqilliyə

Mir Cəlalin milli ideallarının əsasında mənsub olduğu xalqın milli tərəqqidən milli müstəqilliyə keçidi kimi fundamental bir proseslə bağlı mövqe-mülahizələri dayanır. Və bu mövqe-mülahizələrdə mürəkkəb, ziddiyyətli və mübahisəli məqamlarının olması şübhə doğurmasa da, strateji məram tamamilə aydın, mübahisəsiz və mükəmməldir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, özündə böyük bir xalqın zəngin etnoqrafik (və intellektual-mədəni) təcrübəsini ehtiva etməklə çox dərin köklərdən gəlir.

Mir Cəlalin milli tərəqqidən başlayıb milli müstəqilliyə gedən ideallarının üç mərhələsi var: 1) milli tərəqqi, 2) milli müstəqillik və 3) Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun milli bütövlüyü.

* * *

Hər bir millətin tərəqqisinin (və nəticə etibarilə, dünya millətləri içərisində bu və ya digər dərəcədə nüfuz qazanmasının) ilk mənbəyi həmin millətin ziyalılarının, mütəfəkkirlərinin milli ideallarıdır. Milli ideallar keçmişlə gələcəyi əlaqələndirməklə milləti səfərbər edir, onun hisslərini, düşüncələrini hərəkətə gətirir, qarşıya çıxan müxtəlif xarakterli iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni problemləri həll etmək üçün etibarlı (və perspektivli) yol göstərir.

Böyük sələfləri Mirzə Fətəli, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil

Məmmədquluzadə, Sabir kimi Mir Cəlal da heç bir şübhə etmir ki, Azərbaycan xalqı fitrətən istedadlı, dünyagörüşlü, ünsiyyətçil və yaradıcı xalqdır. Lakin yeni tarixdə baş vermiş bir sıra ictimai-siyasi hadisələr, xüsusilə bu xalqın əsrlər boyu mövcud olmuş dövlətçilik ənənələrindən məhrum edilərək ikiyə parçalanması, əsarət altına düşməsi onun bir millət olaraq tərəqqi imkanlarını son dərəcədə məhdudlaşdırmışdı.

Və təbii ki, millətin mənəvi küləkəndən qurtarması üçün ən mühüm şərt savadlanması, öz dilində məktəbləri, mətbuatı, elm-təhsil müəssisələri olmasıdır ki, hər kəs oxuyub öyrənsin, dünya işlərindən baş çıxarsın, xeyir-şərini anlasın. Cəsarətlə demək olar ki, avamlığa qarşı mübarizə özünün ən müxtəlif təzahürlərində Mir Cəlalin əsas amallarından biri, hətta birincisi olmuşdur. Böyük sələfləri kimi o da yaxşı bilirdi ki, avam bir cəmiyyət özünü dərk edib tərəqqi, inkişaf yolunu tapa bilməz, irəli getmiş cəmiyyətlərin əlində əsir-yesir qalar... Və ilk gənclik illərindən müəllimlik sənətini seçməsi, həm yazıçılığında, həm də alimliyinə ilk növbədə böyük bir müəllim olması təsadüfi deyildi.

Ancaq Mir Cəlalin (eləcə də onunla yaşd ziyalıların) bir fərqi vardı ki, mübarizələrini “inqilablar dövrü”ndə aparırdılar. Və bu inqilablar nə qədər xaricdən idxal edilmiş olsa da, Azərbaycan şəraiti üçün də ümumən müsbət rol oynayır, bütün siyasi-ideoloji konyukturlarına, xüsusilə sinfi ziddiyyətlər amilini aşırı dərəcədə qabardıb çox hallarda süni şəkildə vətəndaş müharibəsi effekti yaratmasına baxmayaraq, ictimai şüuru sil-kələyir, insanların gözlərini açır, şüurlarını hərəkətə gətirirdi.

Özünü fəqir-füqərə hökuməti elan etmiş şura hakimiyyəti, əslində, həmin funksiyaları kifayət qədər dəqiq (və operativ)

yerinə yetirirdi. Lakin həyatda inqilab, məişətdə inqilab, şüurlarda inqilab... (Cəfər Cabbarlı) elə bir start almışdı ki, çox zaman vasitə hüdudlarını aşıb məqsədə çevrilirdi. Ona görə də Mir Cəlal kimi dərin düşüncəli Azərbaycan ziyalılarının, həqiqətən, tarixi sayılacaq bir vəzifəsi də inqilabi hərəkətin köhnə dövrün avamlarından daha təhlükəli olan yeni dövrün avamlarının əlinə keçməməsi idi. Çünki yeni dövrün avamları inqilabi dəyişikliklərin mahiyyətini başa düşmədikləri, yaxud ondan öz şəxsi mənafeləri naminə istifadə etmək məqsədi güddüklərindən ziddiyyət olmayan yerdə də ziddiyyət yaradır, insanları üz-üzə qoyur, siyasi nüfuz qazanmağa çalışır, əsl inqilabçı olduqlarını göstərməkdən ötrü xalqın yüzillər boyu mövcud olmuş (və bundan sonra da mövcud olacağı heç bir şübhə doğurmayan) mənəvi dəyərlərinə belə qarşı çıxırdılar... Təsadüfi deyildi ki, həmin illərdə Səməd Vurğun “Azərbaycan”ı, Mir Cəlal “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri”ni, Mikayıl Müşfiq “Oxu, tar”ı... yazmışdı. Və bu əsərlərin meydana çıxması o demək idi ki, gənc Azərbaycan ziyalıları inqilabın fəlsəfəsini kifayət qədər dərinləndirərək etməklə onun avamlar əlində intihar silahına çevrilməsinə qarşı çıxırlar.

Əlbəttə, inqilab özünün bütün təzadları, ağırları, fəciələri ilə birlikdə Azərbaycan xalqının həyatına çoxdan gözlənilən mütərəqqi yeniliklər gətirdi. Bu yeniliklərin (və onu müşayiət edən təzadların, ağırların, faciələrin...) nədən ibarət olduğunu “Bir gəncin manifesti” sosial-psixoloji həssaslıqla əks etdirir. Məsələn, romanın qəhrəmanı Mərdan kənddə rəncbərlərin keçmiş ağalarının artıq onlara verilmiş torpaqlarına yiyə durmaqdan, onu əkib-biçməkdən imtina etdiyini görəndə yeni öyrəndiyi siyasi ifadələrlə onları başa salmağa çalışır ki, tor-

paq varlıların əlinə məhz rəncbərlərin istismarı hesabına keçib. Ancaq başqasının əmlakını mənimsəməyi haram sayan rəncbərlər etiraz edirlər. Və təcrübəsiz (eləcə də bisavad) inqilabçı pis vəziyyətdə qalır... Həmin iclasda iştirak edən, şəhərdən gəlmiş (və ziyalı) artistlər Mərdanı başa salırlar ki, sən gərək camaatla o dildə yox, Sabirin dili ilə danışıb böyük şairin sözlərini misal gətirəydin:

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin, İlahi?!

Əgər belə desəydin, camaat səni başa düşər, dediklərinə inanardı. Çünki xalq Sabiri (yəni inqilabın şüuarlarını yox!) daha yaxşı anlayır.

Mir Cəlal heç vaxt ateist olmamışdır, ancaq xürafatı, mövhumatı da qəbul etməmiş, dini fanatizmin istər bir insan, istərsə də bütöv bir xalq miqyasında törətdiyi faciələri kəskin tənqiddən çəkinməmişdir. Hələ gənclik illərində Gəncədə qələmə aldığı “Məhərrəmlik mövhumatı kimin əsəridir?” (“Yeni fikir” qəzeti, 7 iyul 1926-cı il) məqaləsində məhərrəmliyin tarixi bərdədə müfəssəl məlumat verərək mərasimin hansısa mənəvi tələbatdan yox, məhz siyasi nüfuz, maddi gəlir üçün düşünülmüş konyuktur məqsədlərdən irəli gəldiyini göstərir...

“...Şiələr hər sənə məhərrəm və ərbəin zamanı yüzlərlə Kərbəlaya ziyarətə gedir və bunlardan İraq çarvadar və hətta ticarətçiləri lazımi mənfəətbərdar olur idilər. Qaibən meydana çıxan bu böyük gəlir mənbəyini mühafizə etmək və bəlkə, daha da genişlətmək üçün İraqın gərək vəüma, gərəksə adi camaatı var qüvvələrilə çalışmağa başlayır və məhərrəmlik mövhumatına bir qaç yeni “bidətlər“ daha əlavə edirlər...”

Kəndi mənfəətləri üçün məhərrəmliyin ilərləməsi uğrun-

da ağıla gələn hər növ təzvir və hiylələrə müraciət edən iraclılar birinci növbədə cürbəcür uydurma mərsiyələr və Kərbəla vaqiasinə aid müstəfriq (qeyri-təbii) hekayələr yazıb, bu yazıların fars və türk lisanına keçməsinə də artıq çalışırlar ki, az zamanda bu təsir farslara keçib. Onlarda da bir çox mərsiyə və növhə yazan “nazim”lər yetirdisə də, fəqət türklərə ən çox zamanlar (17-18-ci əsr) keçib, Dərbəndli Qumri, Dəxil, Raci və Dilsuz kibi nazimlər meydana çıxardı”.

“Gəncədə bəhai fəaliyyəti” (“Zəhmət” qəzeti, 4 aprel 1927-ci il) məqaləsində isə gənc publisist bəhai təbliğatının güclənməsindən narahatlığını bildirərək yazır:

“Riyakar mübəlliglərin dəvəti üzərinə bəhailərə qarışan bədbəxt avam kütlə bu kəsafət yükünü omuzlarına alaraq tarix gedişinə qarşı olan “təriq”ə bəmeyl edirlər. Həftədə bir dəfə laf-kəraf yığınağının qurulması mədəniyyətdən bixəbər olan binəvaları öz kəsbü karından qoyaraq onları tiryək nəşəsindən ərs-ələyə ərvac edənlər kibi “səadət” xülyaları və “cənnət” sövdaları ilə qanadlandırır”.

Və məlum olur ki, bu narahatlığın başqa bir səbəbi də vardır:

“Qəribə burasıdır ki, avam camaatdan bəziləri bəhai təriqətinin hökumətimiz proqramına uyğun olduğunu zənn edirlər. Bu yanlışlıqların da səbəbi İslam dinində mövcud olub da bəhai təriqətçiləri tərəfindən qaldırılan (?) bəzi bidətlərin hökumətimiz təşəbbüsü ilə də qaldırılmaq istənilən bidətlərə uyğun olmasıdır. Məsələn: evlənmək, hicab və başqa bu cür qaydaları hökumətimiz rədd edir. Bəhailər və avamlar buradan hökumət proqramı ilə bəhailərin dediyini bir-birinə müvafiq hesab edirlər. Halbuki burada məsələ başqadır”.

Mir Cəlal gənc yaşlarından başlayaraq, demək olar ki, bütün mülahizələrində, mühakimələrində, prinsip etibarilə, səmimi bir analitik olmuşdur. Ona görə “səmimi” deyirik ki, sosial-siyasi proseslərə aid çoxsaylı təhlillərində həmişə çalışmışdır ki, hansısa ideoloji mövqe naminə həyatın əbədi qanunlarına, bəşərin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarına əks müddəlar söyləməsin. Bu cür səmimiyyətə (və analitizmə!) 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdə sonacan riayət etmək nə qədər çətin idisə, həmin cəhdlərin hansı məhrumiyyətlər hesabına başa gəldiyini təsəvvür etmək də bu gün o qədər çətinidir. Və bunun bir mühüm təzahürü də odur ki, Mir Cəlal bütün yaradıcılığı (və həyatı!) boyu mütəvaze (və fəlsəfi!) təmkinlə konyuktur ictimai-siyasi proseslərin “fövqündə” dayanmağı bacarmış, məşhur təbirlə desək, mükafatını vicdanından almağa üstünlük vermişdir.

Mənsub olduğu xalqın mentalitetini dərindən bilən yazıçı-mütəfəkkir “Yolumuz hayanadır” romanında ibrətamiz bir mənzərə təqdim edir:

“Bugün Hacı Axundun moizəsi lap möhkəm tutmuşdu. “Babilərdən” gözə dəymirdi, sakitlik idi. Axundun sözü isə qılıncdan bərk kəsirdi.

Camaat ona “amin” deyə-deyə, “babilərə”, xüsusən də ki şamaxılıları “rüsveyi-cahan” eləyən Hacı Tahir nəvəsinə – Məşədi Ələkbərə lənət oxuya-oxuya dağıldı.

Bu, ancaq zahirdə belə idi. Adamlar məscid qapısından çıxanacan bu sayaq, quzu kimi üzüyola görünürdülər. Elə ki camaat dağılıb şəhərin eniş-yoxuş, qaranlıq, dar küçələrində uçuq-sökük divarlı həyətlər arasında ikibir, üçbir qaldılar, elə ki hər kəs ən yaxın adamı ilə qaldı, söz deməyə cürət gəldi, qorxu-ürkü yox oldu”.

“Köhnəlik”!.. Və “yenilik”!.. Əslində, nə qədər sadə görünə (və adətən, dərk edilsə!) də, o qədər mürəkkəb, hər bir tarixi şəraitdə özünü tamamilə fərqli göstərən (və kifayət qədər ziddiyyətli!) anlayışlardır... Ən təhlükəlisi odur ki, “köhnəlik”lə “yenilik” həyatda məhz fərqi varılmadan üz-üzə qoyularaq elə bir mənəvi-ideoloji “cəbhə” açılsın ki, “həqiqət” adlandırdığımız az-çox humanist meyar tamamilə itsin...

“Açıq kitab” romanında Vahidlə Rübabə arasında belə bir söhbət gedir:

“ – ...Biz bunların sadəliyindəki səmimiyyəti saxlamalıyıq. Sadələvhlük, avamlıq qalıqlarını isə atmalıyıq. Görürsən, ayaqqabılarını, libaslarını, papaqlarını təzələmişlər. Bu asandır, başlarını təzələmək isə mürəkkəbdir, çətindir. Ona görə də ziyalılarımızın mühüm işi kənddədir. Kəndlini başa saldıqca, özü başlayır köhnə adətlərlə mübarizəyə!

– Məsələ yalnız köhnəlikdə deyil. Hər köhnəni köhnə olduğu üçün atmaq, hər yenini yeni olduğu üçün tutmaq uşaq xasiyyətidir. Yeni köhnədən yaxşı deyilsə, yeniliyin mənası yoxdur. Saç burmaq, dodaq boyamaq Avropadan gəlmə adətdir, amma yaxşı adət deyil! Xalqın gözü sərraf gözüdür. Onun min illər boyu davam edib gələn yaxşı adətləri də var. Qocaya hörmət eləmək, qonağın hardan gəlib, haraya getdiyini soruşmaq, müsibətə düşən adamın başına yığılıb təsəlli vermək, kömək əli uzatmaq... Bunlar hamısı köhnə şeylərdir, ancaq tək bu köhnəlik insanlarda çox olaydı, həmişəlik olaydı.

– Mən köhnəlik kəndlilərin avamlığına deyirəm. Avamlıq ilə səadət barışmamışdır, barışmayacaq da”.

Mir Cəlalin milli tərəqqi ideallarının ən mühüm xüsusiyyəti bu idealların şüarçılıqdan, hay-küydən, siyasi konyukturdan uzaq olub ciddi fəlsəfi-metafizik mahiyyət daşımasıdır.

Hafiz Paşayev vaxtilə yazmışdı:

“Müstəqilliyimiz yolunda, dövlət quruculuğumuz sahəsində bugünkü çətinlikləri görəndə Mir Cəlalın “Səviyyə” adlı son hekayəsi yadıma düşür. O, bu hekayəni ölümündən bir neçə gün əvvəl yazmışdı. Müəllif özünəməxsus yığcam üslubda cəmiyyətimizdə çatışmayan, qıtlığa düşən ən vacib şey nədir? – sualına cavab axtararaq müəyyənləşdirir ki, müxtəlif vəzifə, iş, rütbə sahiblərində məhz səviyyə çatıdır”.

* * *

Hər bir xalq həmişə bu və ya digər səviyyədə müstəqildir və həmin müstəqillik ona az və ya çox dərəcədə öz etnoqrafik tarixi (və taleyi) ilə verilmişdir. Millətimin tarixinə (və taleyinə) bütün ruhu (və tərcümeyi-halı) ilə bağlı olan Mir Cəlalın yaradıcılığı (və dünyagörüşü) milli müstəqillik uğrunda mübarizənin parametrlərini kifayət qədər dəqiq əks etdirir ki, bu dəqiqliyin əsas göstəricisi cari şüarların hökmünə yox, xalqın təbii reaksiyasına əsaslanmasıdır.

20-ci, 30-cu illərin ziyalı gəncləri heç bir şübhə etmirdilər ki, bütün dünyanı bürümüş inqilablar Azərbaycan xalqını da inqilabi tərəqqi yolu ilə müstəqilliyə aparır... Və belə bir inam üçün ciddi əsaslar vardı. Ən əsası isə o idi ki, Azərbaycan xalqı bu və ya digər dərəcədə müstəqil özünüidarəyə ən azı mənəvi baxımdan tamamilə hazır hesab edirdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) təcrübəsi göstərdi ki, “yuxarı”dan gələn müstəqillik “aşağılar”da xeyli problemlər yaratdı...

Mir Cəlal ilk romanı olan “Dirilən adam”da (1934-1935) həmin problemlərin müfəssəl bir mənzərəsini təqdim edir...

Rəncbər Qədirin gənc arvadı Qumrunu ələ keçirmək üçün hər cür hiyləyə əl atan Bəbir bəy yeni hakimiyyətin yerlərdəki “fəlsəfə”sinin icraçısıdır. Və həmin “fəlsəfə”nin mahiyyətini belə izah edir:

“...Mən ki qabaqdayam, hökumət öz əlimizdədir. İş başında durub müsəlman... Hürriyyətlik dediyin nədi? Özümü-zük, lap loru desək: özümüzük dana! Kimi deyirsən yıxım, kimi deyirsən tikim. O bizim əlimizdədir. Şəhərdə elə hörmətim var, bütün kəndi selə verəm, bir deyən olmaz, a bəy, gözün üstə qaşın var. İxtiyarat özümdədir... Aləm daraşib yeyir, on minə, yüz minə pul deyən kimdir? ”

Ərini aldadıb hökumət qulluğuna göndərən, özü isə Qumruya sahib olmağa çalışan Bəbir bəy tək-cə şəxsi keyfiyyətləri barədə deyil, dövrün ictimai-mənəvi ab-havası, “milli-hökumət”in yerlərdəki idarəçilik imkanları barədə də aydın təsəvvür yaradır.

Qədirin ölüm xəbəri gəlir... Və çox keçmir ki, o peyda olur...

“Hamı “xortdan”ı görmək istəyirdi. Qədir hər kəsə yaxın gedir, başa salmaq istəyirdisə, qorxub qaçırdılar. O, yurdundan, el-günündən ayrı düşmüş bir qərib kimi tək qalmışdı. Məşədi İslam, Qədirin “xortdamağını” eşidəndə heyrət etdisə də, özünü itirmədi, mətləbi başa düşdü:

– Bir kişinin ki, başına elə oyun açıla, əlbəttə xortlayar!.. Mən də olsam xortlaram. Hələ harasıdır, qoy bir iş sahibi gəlsin. Qoy bir camaat haqqını bilsin. Hər qarış torpaqdan bir igid qalxacaq, “xortlayacaq”. Bəs nə, diri-diri qəbrə getmək olarmı? Zülm ərşə dayananda belə olar! Hələ dayanın bir... Daş-torpaq cana gəlib zəbanə çəkəndə soruşacağam ki: “Ağalar, indi necə, halınızdı, dəminiz?.. ”

Və bu sözlərdə hərcmərclik illərinin dəqiq (və fəlsəfi!) qiyməti vardır!..

Ümumiyyətlə, Mir Cəlal müsavət hökuməti haqqında müxtəlif əsərlərində kifayət qədər müfəssəl bəhs etmiş, bu barədə öz mövqeyini, demək olar ki, təfərrüatı ilə bildirmişdir.

Məsələn, Gəncədə silah bazarının “açılış”ı aşağıdakı şəkildə təsvir olunur:

“...Elə bil qurbağa gölünə daş atıldı. Camaat qoyun sürüsü kimi durdu. Sükut bərpa olundu... Yüzlərcə nəzər qubernatorun iri, qaralmış dodaqlarına sancılıb qalmışdı.

– Həzərat, müsəlmanlar! Necə ki, predpalaqat olurdu, millət üçün belə bir cəşni-mərasim günü! Burada tufəngin olsun, partonun olsun, tapılacaq hər vidi! İslam hökumətimiz, hansı ki, əmr eləyir, ala bilər hər vətəndaş. O yaraqlar, hansı ki, əldə olunub, şalonlarından. İzvesnidir Nikolay. O zalım qoymadı müsəlman görsün yarağın üzünü. Hətta qonşu qonşu ilə dalaşanda, timsal belə, Səfərəli Qurbanəli ilə dalaşanda məcbur olurdu silah əvəzinə lapatka, vilka, çubuq... – qubernatorun dodaqları qaçdı. O, qaradavoylara baxdı. Onun təbəssümünü görüb qaradavoylar əl-ayağa düşdülər, gülmək üçün gücəndilər... Qubernator davam etdi: – Əcayibatdandır ki, keçmişdə rüsxət yox idi kəndli əlinə yaraq-əsbab alsın. Hələ adımızı qoymuşduq nəsli-Teymur, nəsli-Çingiz. Dini-mübini islamın düşməni də yer üzündən istəyirik götürmək! İndi silahımız var, kim istəyir, kağız alsın, saxlasın. Biz bilirik kimə verməyi. Bu şərti-şürut ilə çalışaq islam bayrağını qalxızmağa! Mən necə ki, siz rəiyyətin qubernatorunuz, çox ümidvaram ol barədən ötrü ki, hansı ki bu gün olur rəsmi-cüşadi silah bazarının”.

Ölüb yenidən “xortda”madığını sübut etmək üçün divandərəyə müraciət eləmək məcburiyyətində qalan Qədir belə bir hadisənin şahidi olur:

“O kəsmə-kəsmə deyir, yanıqlı-yanıqlı dillənirdi. Bəlli oldu ki, yuxarıdan, dağ kəndlərindəndir. Ərini, qardaşını tutub “islam yolunda cahad”a, davaya göndəriblər. Hər ikisinin ölüm xəbəri gəlib.

– Üç gündür acam, uşaq ölür, bir qəpik əl tutan yox. Qapımızdan qatırı, çuvalları oğurlayıb aparıblar. Divan adamları şikayətimi eşitmir, ərizəmə baxmırlar.

Çalper kişi güldü:

– Ay müsəlman qızı müsəlman! Cavan adamsan, nə çoxdur ər, birinə qoşulub getsənə!..

Ələs bəy barmağı ilə işarə etdi:

– Bacı, baş qarışıqdır. Burada biz millətin gününə ağlayırıq, sən də qəpik-quruş davası döyürsən. Çıx, çıx, hələ görək başımıza nə gəlir”.

Mir Cəlal müsavət hökuməti mövzusunda geniş miqyasda (və təfərrüatı ilə) bir də “Bir gəncin manifesti”ndə qayıtdı... Və əlbəttə, bu qayıdış təsadüfi deyildi. Mərdanla (“Bir gəncin manifesti”) Qədir (“Dirilən adam”) arasında nə qədər ictimai tale oxşarlığı olsa da, Mərdanın tərcümeyi-halı daha “inqilabi”dir. Və “Bir gəncin manifesti”nin qəhrəmanı müsavət hökumətinin Gəncədəki rəhbərlərinə qarşı bilavasitə döyüşməklə yanaşı, kənddə sosializm quruculuğunun ilk qəhrəmanlarından birinə çevrilir. Ən əsası da odur ki, Mərdanın anası Sona xalq düşüncə (və həyat!) tərzinin birbaşa daşıyıcısı olaraq Azərbaycanda “qayda-qanun yaratmağa” gəlmiş ingilis zabitanə yerli camaatın münasibətini bütün təbii kəskinliyi ilə bildirir: “İtə ataram, yada satmaram!.. ”

Azərbaycan ziyalılarının, ümumi ictimai fikrin müsavət hökumətinin idarəçilik texnologiyalarına münasibəti Xalq Cümhuriyyəti illərində də ən yüksək səviyyədə belə, ziddiyətli olmuşdur ki, bunu, məsələn, parlament üzvü, şair Hacı Kərim Sanılının “Deyişmə”si də göstərir... Məhəmməd Əmin “qıfılənd” deyir, Ağamalı oğlu “açır”, “sağ”dan – “sol”dan münasibət bildirilir... Və kimin haqlı, kimin haqsız olduğu axırda “səs”ə qoyulur...

Məhəmməd Əmin:

*Hansı ovdur, dəstə-dəstə tutarlar,
Tutulduqca ölüm gölünə atarlar?
O nədir ki, bütün-bütün udarlar,
Udanlar səlamət olur həmişə?*

Ağamalı oğlu:

*O fəhlədir, dəstə-dəstə tutarlar,
Tutulduqda Petrovska atarlar.
O milyondur bütün-bütün udarlar,
Udanlar səlamət olur həmişə.*

“Qıfılənd”in açması soldan, təbii ki, alqışlanır; sağdan isə qışqırıqlar gəlir:

“Eylə deyil, eylə deyil! Tutulan balıqdır ki, qazana tullanır. Udulan “həb” olan şeydir! “

Nə yaxşı ki, Azərbaycan xalqının öz milli müstəqilliyini elan etdiyi (və bu müstəqilliyin təsdiqi uğrunda həm daxili, həm də xarici qüvvələrlə “hesablaşdığı”) dövrün “anatomiya”sını obyektiv dərk etməyin təcrübələrini xalqımızın ziyalıları elə həmin illərdə vermişlər... Özü də necə...

Məhəmməd Əmin:

*O nədir ki, adı vardır, özü yox?
O nədir ki, ağızı vardır, sözü yox?
O kimdir ki, işləməyə özü yox,
Allahdan qisməti gəlir həmişə?*

Ağamalı oğlu:

*Hürriyyətimizdir adı vardır, özü yox,
Kəndçi-fəhlə, ağızı vardır, sözü yox.
Xan-xandır, işləməyə özü yox,
Kəndçidən qisməti gəlir həmişə.*

Yenə də soldan alqış gəlir... Sağdan isə gurultu:

“Adı var, özü yox erməni padşahlığıdır, sözü olmayan baliqdır, qisməti gələn zəlidir”...

Və hər iki tərəf yenə də haqlıdır...

Ancaq məsələ bununla da bitmir...

Məhəmməd Əmin:

*O kimdir ki, hər nə desək, allanır?
O nədir ki, çox basdıqca azalır?
O kimdir ki, gəlib bizdən borc alır,
Aldığına sahib olur həmişə?*

Ağamalı oğlu:

*Fəhlə, kəndli nə desəniz allanır,
Bizim puldur, çox basdıqca azalır.
İngilisdür, gəlib bizdən borc alır,
Aldığın qarnına salır həmişə.*

Bu məqamda sağdan – müsavət tərəfdən yalnız bircə səs gəlir:

“Eylə deyil! Borc alan İran şahıdır”...

Tarixi həqiqət isə bundan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycandakı ingilis komandanlıq – missiyası gənc dövlətdən borc pul almış, ancaq qyatarmamışdır. Və istər bu, istərsə də yenedən pul kəsilməsi barədəki məsələ parlamentdə qızğın müzakirə, mübahisə mövzusunə çevrilmişdir.

“Deyişmə” davam edir...

Məhəmməd Əmin:

*Hansı çaydır, axır-axır yox olur?
O kimdir ki, ayda bir yol tox olur?
Hansı şeydir bizim yerdə çox olur,
Vətənmizdə bir az qalır həmişə?*

Ağamalı oğlu:

*Qaçqınlara axan puldur, yox olur,
Biçarələr ayda bir yol tox olur.
O, buğdadır, bizim yerdə çox olur,
Xalqımız çörəksiz qalır həmişə.*

Və bu dəfə də sağdan etirazlar gəlir ki, “tapmadın!.. Axıb yox olan qumsal çaydır, çox olub az qalan qarpızdır”.

Göründüyü kimi, Ağamalı oğlu bir sosialist sərtliylə “acı həqiqət”i deyir, müsavətçilər isə mətləbi yayındırmağa cəhd edirlər...

Məhəmməd Əmin:

*Nə vaxt bizim hürriyyətimiz birləşər,
Millətimiz azad olub kef çəkər,
Yatanlar oyanar, ağlayan gülər?..
Bu fikir başımı dəlir həmişə!*

Ağamalı oğlu:

*Hər biriniz bir nəzarət alsanız,
Hər evizdə bir qubernat salsanız,
Əhalinin kəndlərini yolsanız,
Onlar əsiriniz olur həmişə.*

Və “deyişmə” maraqlı sonluqla bitir:

“Buraya söz çatanda qeylü qal qalxdı, təklif olundu ki, deyişmə kəsilsin. Səsə qoyuldu: əleyhinə 42 səs, lehinə 9 səs. Deyişmə qət oldu”.

Nə qədər reallıqdan çıxış etsələr də, məlum məsələdir ki, sosialistlərin Cümhuriyyət Məclisində heç vaxt müsavətçilər qədər nüfuzu olmamış, sözləri keçməmişdir... Bunun da əsas səbəbi o idi ki, sosialistlər həm müsavətçilər qədər qaynar (və dövrün sosial psixologiyasına, ovqatına uyğun!) milli (və müstəqil) dövlətçilik təbliğatı aparmır, həm də get-gedə daha çox Sovet Rusiyasının tərəfdarları kimi tanınırdılar... Ancaq o da aydın idi ki, müsavət hökumətinin iddiaları ilə imkanları ən müxtəlif səbəblər üzündən çox zaman üst-üstə düşmürdü.

Mir Cəlal tarixi həqiqətə istinad edirdi... Həqiqəti isə uzaqlarda axtarmağa ehtiyac yox idi... O, ətrafa “səpələnmişdi”...

Ölkədəki daxili vəziyyət hər cəhətdən acınacaqlı idi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın Parisdəki sülh nümayəndə heyətinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov 1919-cu ilin noyabrında Cümhuriyyətin baş nazirinə yazırdı:

“Biz əminik ki, hökumət özünün mövcud qüvvələrini dövlət quruculuğunun bütün sahələrində Azərbaycanın daxili vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə sərf edəcəkdir. Biz hökumətimizdən onun məhz ölkənin daxili həyatını nizama salmaq

yolunda atdığı hər yeni addım, verdiyi hər yeni sərəncam bərəsində xəbərlər almaq arzusu ilə yaşayırıq. Hökumət yalnız bu yolla indiki vaxtda xalqın rəğbətini qazanmaq, eyni zamanda bizim də müstəqil dövlətçilik şəraitində yaşamağa qadır olduğumuzu nümayiş etdirmək iqtidarına malikdir”.

Əlbəttə, həm “Dirilən adam”da, həm də “Bir gəncin manifesti”ndə gənc sovet yazıçısının ideoloji özünütdəsdıq cəhdləri kifayət qədər güclüdür. Lakin ondan da güclü olan bir cəhd də vardır ki, bu da həyat həqiqətini bütövlükdə heç bir ideologiyaya axıracan təslim etməməsindən ibarətdır.

“Yaşıldarım” romanında Nəriman faşistlərə əsir düşür...

“Zabit papirosunu sorub tüstünü havaya üfürdü, səsinə sual ahəngi verdi:

– Yelizavetpoldansanmı?

Zabitin bu sualı Nərimana qəribə gəldi. Əvvəl düşündü ki, hərbi xəritədən, kitablardan öyrənib, sonra yadına düşdü ki, indi xəritədə “Yelizavetpol” olmaz. Hərif tarixdən danışıır”.

Və hərif, doğrudan da, tarixdən danışıırmış. Sən demə, o, vaxtilə Gədəbəydə mədən sahibi olan Simensin kiçik oğlu Robert imiş.

“Onu Şərq cəbhəsinə gətirən, milyonçu olduğu halda, sanitar zabiti kimi kiçik bir işə vadar edən bütün meyillərin ən qüvvətli... köhnə mədənlərini, heç olmasa onların bir hissəsini ələ keçirmək, “Vəhşi Qafqaz” cənnətinin əla bir guşəsinə yenidən sahib olmaq ciddi-cəhdi idi”.

Zabit çalışır ki, “həmyerlisi” Nərimanı özünə “köməkçi” götürsün, buna nail olmadıqda isə onu güllələmək qərarına gəlir. Ancaq Nəriman daha tədbirli tərpnəib onu öldürür.

Mir Cəlalın milli müstəqillik idealları, tamamilə təbii ola-

raq, ağır sınaqlardan keçmişdir. Və bu, onun mənsub olduğu xalqın tarixi taleyindən irəli gəlirdi...

Ədibin həmin mövzudakı qənaətlərini aşağıdakı sıra (əslində, iyerarxiya!) üzrə nəzərdən keçirmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan xalqı həm Rusiya çarizminin, həm də İran şahlığının əsarətindən qurtarmalı idi (bu qənaət Mir Cəlala yaxın klassik ideya sələflərindən miras qalmışdı);

2) Rusiya çarizminin dağılmasından sonra Şimali Azərbaycanda yaranmış müasivat hökuməti xalqın müstəqillik ideallarını təmin edə bilmədi;

3) sosialist “inqilab”ı ölkənin Şimalında ictimai tərəqqiyə geniş meydan açmaqla milli müstəqilliyin əsasını qoymuş oldu;

4) ölkənin Şimalında əldə edilmiş müstəqillik dünya sosialist hərəkatının genişlənməsi ilə Cənubunu da gec-tez öz ağışuna alacaqdır.

* * *

Azərbaycan xalqının məskunlaşdığı coğrafiyanın həm təbii (etnoqrafik!), həm də siyasi-inzibati hüdudları XVI əsrdə – Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü ilə qərarlaşmış oldu ki, həmin hüdudlar bu günə qədər də tarixi təbii (demoqrafik!) keyfiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Lakin XVIII əsrin ortalarından başlayan feodal dağınıqlığı (xanlıqlara parçalanma) ona gətirib çıxardı ki, ölkə XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya, İran və Osmanlı hakimiyyətləri arasında bölündü.

Və Rusiya imperiyası çökdükdən sonra Azərbaycan dövləti Şimali Azərbaycan ərazisinin yalnız bir hissəsində quruldu, digər hissələri isə Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstana verildi.

Lakin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan

ictimai-siyasi (eləcə də ümumən milli ideoloji) təfəkküründə Azərbaycanın bütövlüyü məsələsi ölkənin Şimalı ilə Cənubunun birləşməsi ideyasının həyata keçirilməsi perspektivinə əsaslanır ki, bu məsələdə Sovetlər Birliyi həmişə konyuktur məqsədlər güdmüş, keçmiş Rusiya-İran anlaşmalarından kənara, demək olar ki, çıxmamışdır. Bununla belə ikiyə bölünmüş xalqın birləşmək (və siyasi bütövlük!) marağının qarşısını sona qədər almaq heç zaman mümkün olmamışdır.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun ictimai, siyasi və mədəni bütövlüyü Mir Cəlal üçün yalnız ümummilliyə (təbii ki, bu daha əsas idi) deyil, həm də fərdi-şəxsi tale məsələsi idi. Və faktlar göstərir ki, gənclik illərindən həmin məsələyə kifayət qədər həssas münasibət göstərmiş, Gəncədə yaşadığı illərdə qələmə aldığı məqalələrdə Cənubdan olan “mühacirlər”in problemlərinin həlli üçün ardıcıl olaraq çalışmışdır. Buna ən bariz nümunə “Azərbaycanda İran mühacirləri”dir (“Zəhmət” qəzeti, 11, 21, 27 fevral 1927-ci il). Məqalədə deyilir:

“Mütləqiyyət, zülm və istibdadın müdhiş pəncəsindən qurtarmaq üçün tərk-i vətən edən İran fələkzədələri (xüsusən İran azərbaycanlıları) Azərbaycan Cümhuriyyəti şəhər və kəndlərinə yerləşmişlərdir. Buna birinci səbəb Azərbaycan iqtisad və təsərrüfatının yüksəkliyi, ikinci isə Şuralar İttifaqının məzlum Şərqi millətlərinə göstərdiyi rəğbət və təvəccüdüdür.

Azərbaycana köçüb gələn İran türklərinin bir hissəsi Gəncə qəzasında yaşayır. Bunların böyük kəsinini təşkil edən hissəsi işçilik, az hissəsi əkinçilik, bir toparı da ticarət və kiçik alver ilə məşğuldurlar. Məktəblərdə təhsil və şura maarif idarələrində xidmət edənləri də vardır.

İran mühacirləri Gəncədə az millətlərin əksəriyyətini təş-

kil edə bilirlər isə də, bunlardan bir çoxusu Azərbaycanda doğulub böyüdükdən sonra azəriləşmiş və mühacirət sırasından çıxmışdılar.

Mühacirlərin bir hissəsi İrandan qət-əlaqə edib Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmiş, İranda ailə və təsərrüfatı qalan digər hissəsi isə İrana qayıtmağa məcbur olduğunda İran təbəəliyində yaşamaqda və İran mütləqiyyətinin mücəssəməsi olan konsulların hər cürə müamələsinə istər- istəməz boyun əyməkdədirlər”.

İran mühacirlərinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən cənubi azərbaycanlılara qarşı İran dövlət məmurlarının qeyri-insani hərəkətlərini gənc publisist kəskin (və əsaslı) tənqiddən çəkinmir:

“Hər bir hüquqdan məhrum olub vətəninə tərək edən İran mühacirləri xarici ölkələrdə də yaxalarını takılır düşmənlərdən qutara bilməyirlər: bütün iranlı ayağı çıxan ölkələrə nümayəndə göndərilən fars “zadəgan” konsulları hüquq müdafiəsi üçün gəldiklərini unudaraq, sanki ac qurd kibi şikar izindən yortuyurlar. Bu “mübarək qədəm”lərin iranlılar üzərində yürütdükləri cəlladlar bəzən İranda icra edilən istibdadı geridə qoyar.

Gərək konsullar və gərək qəsəbələrə təyin etdikləri nayibləri əksəriyyət üzərə öz vəzifələrinin ifası üçün degil, yalnız xüsusi cibişdanları üçün çalışırlar. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi və başqa Azərbaycan mətbuatının səhifələri daima İran mühacirlərinin konsullar əlindən çəkdikləri fəryad və hıçqırıqlar ilə doludur”.

Məqalə müəllifi mühacirlərin güzəranı üzərində xüsusi dayanır:

“Gəncədəki İran mühacirlərinin iqtisadi vəziyyəti və təsərrüfat quruluşları, ümumiyyətlə, qənaətbəxşdir. Müsavat zamanı kəndlərdə rəncbərlik və mizdurluq edən iranlıların bir hissəsi bir yerə toplanıb şirkət təşkil etmişlər və hökumət tərəfindən bunlara yer, heyvan və təsərrüfat alətləri verilmiş, özləri üçün xüsusi koloniyalar əmələ gətirmişlərdir. Bu kibi yeni tikilən iranlı koloniyalarının (kəndlərinin) sanı 10-12-yə qədərdir.

Bu kəndlərə toplananlar biri-birinin həvəsinə gecə-gündüz yorulmazqsızın təsərrüfat üzərində çalışır və özləri üçün bağ, bağça və mükəmməl ev-eşik hazırlayır. Mizdurların digər bir qismi isə əvvəldən yaşadığı kənddən ayrılmadığından oradaca təsərrüfat və təchizat verilmiş istehsalat ilə məşğul olmaqdadırlar. Kəndlərdə yaşayan bu zümrə kənd şuraları seçkilərində və başqa ictimai məsələlərdə də iştirak edirlər.

Şəhərlərdə yaşayıb ticarətlə məşğul olan mühacirlər şura ticarət orqanları məhdud edildiyindən şura orqanlarına yaxşı nəzər ilə baxmayırlar.

Zatən, bir iranlılar deyil, bütün istismarçılar şura kooperativləri özlərinə qəddar düşmən hesab edirlər”.

Mir Cəlal yeni mühacirlər nəslinin təhsil alıb mənsub olduqları zümrənin hüquqlarını müdafiə etməsini, tamamilə təbii olaraq, yüksək qiymətləndirir:

“İran konsullarının namünasib hərəkətləri mətbuat səhifələrində daima görülür demişdik. Bu kibi həqiqətlərin üstünü açanlar da haman yuxarı məktəblərdə təhsil edən cəsarətli iranlı balalarıdır. Bu gəncliyin gələcək fəaliyyəti İran məzumlularının nicatına yol açacaq kadar parlaq və əhəmiyyətlidir. Şura idarə və müəssisələri bu kibi fəal iranlı balalarına hər növ maddi və mənəvi yardımdan geri durmayır.

İştə bu müqəddəs gənclik şura orqanlarına arxalanaraq mühitin çirkinliklərini silmək və həqiqi gələcək bir yaratmaq üçün öz mətin fəaliyyətini kəskinlədəcəkdir”.

Maraqlı olduğu qədər də dövrün ictimai-siyasi (və ideoloji) əhval-ruhiyyəsi baxımından məntiqlidir ki, məqalə müəllifi mühacir ziyalıların, ictimaiyyətçilərin, firqə fəallarının yalnız öz mühitlərinə qapılmamasını, İrandakı əhalinin də zülm-dən qurtarması, tərəqqi tapması üçün yollar axtarmalarını tələb edir:

“Zəhmətkeşlərdən toplanan İran kommunistləri Azərbaycan Kommunist firqəsi sıralarında əhəmiyyətli mövqe tuturlar. Bunların arxasından yetişməkdə olan gənc iranlı balaları daha da mühüm mövqelər tutacaqlarına şübhə ediləməz. Gərək İran kommunist və komsomolları və gərək məktəb tələbələri yerli təşkilatlarda ciddiyyətlə çalışırlarsa da, vətənlərində istibdad pəncəsində əzilməkdə davam edən öz zəhmətkeş və füqərə vətəndaşlarını tamamilə unudurlar. Bu hal iranlılarda ictimai varisi bir xəstəlikdir.

Unutmamalıdır ki, İranın qaranlıq guşələrində zülm içində boğulan avam zəhmətkeşlərin ümidi yalnız xaricdəki tərəqqipərvər vətəndaşlarına bağlıdır. Özümüzün asudə həyat sürməyimizlə kifayətlənərsək köhnəpərəstlərə dediyimiz “xüsusiyyətçi” isminə biz də süzülür oluruq. Özümüzü mütləqiyyət pəncəsindən qurtarmaqla deyil, eyni zamanda bütün əməkkeş sinfimizin azadəlik və xilasını təmin etmək ilə hünər yapmış olacağıq. İran tərəqqipərvərləri bu xüsusda Türkiyə tərəqqipərvərlərinə təbiət etməlidirlər. Onsuz da Oktyabr inqilabının saçdığı hürriyyət şüaları İranın qaranlıq guşələrini işıqlandıрмаğa başlamışdır. Burada yalnız azacıq səy və qeyrət lazımdır”.

“Gəncədə mühacir ipəktoxuyanlar (şərbaflar)” adlı məqaləsində (“Zəhmət” qəzeti, 19 aprel 1927-ci il) Mir Cəlal yenə də mühacirlərin həm iqtisadi, həm də ictimai vəziyyətini dərinlən təhlil edir:

“Şuralar Azərbaycanı Cümhuriyyətində ipəkçilik işi irəliləyir. Bunun nəticəsində İrandan dəstə-dəstə ipəktoxuyanlar və boyaqçılar bizə tərəf üz tutub gəlirlər. Son zamanlar Gəncə şəhərində 900-dən artıq ipəktoxucu və 20 qədər boyaqçı dəstgahı qurulmuşdur.

...Xüsusi dəstgah işlədən toxucular iki zəruri hal keçiriyorlar, yerləri daima rütubətli, iş vaxtlarına müəyyən bir hüdud yoxdur. Gecənin ən gec bir zamanında küçədən keçərəkən bu zavallıların dəstgahından çıxan həzin səslər “ruhları oxşamağa” başlayır. Bunlar bəzən özləri ilə bərabər ailələrini dəxi rütubətli padvallarda yerləşdirmişdirlər. Bunların halları qayət müdhiş, hifzəlsihhə nöqtəyi-nəzərincə bu biçarələr ən fəlakətli vəziyyət keçirməkdədirlər. Xəstəlik isə daima bunları qovub təqib ediyər, hətta tutuyər da, xilas olmaqlarına bir dəqiqə də aman vermiyor.

Müahidə mocibincə hökumət ixtiyarına keçən şərbaflar isə ali və tənənəli fabrik binalarında yalnız səkkiz saat işliyorlar. Şəhərin mərkəzindəki gözəl imarətlərdə yaşıyər, xüsusiyətçilərdən artıq pul qazanıyər, hətta maarif və mədəniyyət işlərinə dəxi getməyə vəqt tapıyərler”.

Və məhz dərinlən təhlil əsasında məsləhət görür ki, mühacir ipəktoxuyanlar “xəlifə”lərin təsiri altına düşməsinlər:

“Pək əski zamanlardan bəri istismarçılığa alışıan ipəkçi “xəlifə”lər (ustalar) sərmayəsiz xüsusi dəstgah sahiblərinin həm özləri, həm də ailələrini nihayət dərəcədə istismar edi-

yorlar. Bu kibi “xəlifə”lər dəstə-dəstə mühacir qadın və co-cuqlarını hər gün 11-12 saat işlədib istismar etmək müqabilində onlara ancaq yarımqarın məişət keçirəcək miqdarda zəhmət haqqı veriyorlar. Hərgah istismar olunan bədbəxt bir muzdur məsələni həmkarlar ittifaqı nəzərinə yetirmək istəsə, onda vay onun halına!.. Filfövr işdən qovulur, işlədiyi zamanların haqqı da verilmir...

İnsafsız “xəlifə”lər müqavilə ilə bir nəfər də olsun işçi saxlamıyorlar. Əllərini ağdan-qaraya vurmayıb müft sərvət qazanan “xəlifə”lər şəhərin mərkəzi mövqelərində özləri üçün gözəl imarətlər tikdirmiş və gözəl həyat sürməkdədirlər. Lakin bədbəxt istismar olunan muzdurlar haman rütubətli padvallarda ağır kirayə ilə yaşıyor, xəstələndikdə də bir tərəfdən işdən qovulub iflas ediyor, ikinci tərəfdən isə təbaət üçün pul tapa bilmir. Haradan tapsın? Bədbəxt sığorta olunmamış, halına kim yanacaq? Ölsə də ailəsinə kim baxacaq?..”

“Məşriq” hekayəsində (1940) müəllif ata və onun oğullarının Cənubdan Şimala – əsarətdən azadlığa “mühacirət”ini təsvir edir... Əlbəttə, burada ideoloji rənglər xeyli tündləşdirilmişdir, lakin fakt faktlığında qalır ki, Cənubun xilas yolu Şimaldan keçir. Və burada əsas ideal “məzlum Şərq”i çoxəsrlik gerilikdən qurtaracaq “dünya inqilabı”dır...

“Badam ağacları” hekayəsi (1953) özündə, heç şübhəsiz, Mir Cəlalin milli müstəqillik ideallarının ən parlaq təzahürünü əks etdirir.

“Hasar ağzından kəsilib atılmış ağacları görəndə elə bil Ağarzanın qolunu qələm elədilər, qıçlarını peylədilər. Vücudu od tutub yandı, qan başına vurdu. Bütün köyşən dəyirman daşı kimi onun başına dolandı. Havaxt çaydan hoppanıb, birisinin yaxasından yapışdığını özü də bilmədi.

– Niyə dağıdırсан, a bayquş? – deyə qışqırdı. – Bu divarı çəkənəcən mənim kürəyim qabar olub, niyə sökürsən?

Alından tər daman ortaboy soldat dartınıb onun əlindən çıxmaq istəyir və dil-ağız eləyirdi:

– Boşla yaxamı, buyruq quluyam! Məndən nə yapışmısan?

Ağarza onu kənara itələyib qışqırdı:

– Çıxın mənim bağçamdan!

Xaki pencək geyinmiş bir amerikan zabiti ona yanaşib, əlini tapançasının dəstəyinə qoydu, ehmal səslə, lakin hədəli əda ilə dedi:

– Bu köyşənləri sizin ağalarınız bizə satıblar. “Marşal planı” üzrə biz buraya köməyə gəlmişik. Şikayətinizi ərbabınıza eləyin, işə mane olmayın!”

Ağarza ərbabın yanına şikayətə gedir...

“Ağarza bir addım da irəli yeriyib, sözlərini ucadan təkrar edəndə araxçınılı kişi bir addım geri çəkildi və səsinə ucaltdı:

– A kişi, qışqırığa salma, kar adam yoxdur burada! Deyirəm, badamlığı kəsirlərsə, sənün xeyrinə kəsirlər.

Ağarza təəccübdən çiyinini çəkdi, ona toxunan hər şeyi rədd edirmiş kimi, əllərini qabağa tərəf açdı:

– Ağa, mənim çörək ağacımı kəsirlər, evim yığılır. Evi yığılan adam niyə gərək şükür eləsin?

– Şükür elə ki, müşavirlər gəlib səni-məni qoruyurlar.

– Ağa, məni kimdən, nədən qoruyurlar? ”

Ağarza heç cür başa düşə bilmir ki, bu necə “kömək”, necə “qorumaq”dır ki, onun yeganə dolanışıq mənbəyi olan badam ağaclarını kəsirlər...

“Hər şey ona aydın idi. Ancaq “Marşal planı”, “marşallaşma” deyilən sözdən bir şey başa düşmürdü. Kağızı oxuyanlara

macal vermir, barmağını yazının həmin yerinə qoyub soruşurdu:

– O nə sözdür, qardaş? “Marşallaşma” – yəni kim barəsində yazır? Mənə təəllüqü var o sözün, ya yox? Yəni o adam kimdir, görüm mənim ağaclarımı kəsən adamdır, ya buna əmr verən, pul buraxan adamdır? O kimdir axı? ”

Axırda Mirzəməmməd onu başa salır ki:

“ – Ay rəhmətlik oğlu, bu “Marşal planı” o yandan – Amerikadan gəlir. Bir bizim vətənə deyil, odur, türk də, yunana da, ərəbə də gəlir. Vergi-tövcü kimi bir şeydir. Əvvəllər İrana vəba gələrdi, taun, çəyirtkə gələrdi. İndi də “marşallaşma” gəlir, Amerika soldatı gəlir, çürük mal, tısağa yumurtası gəlir...

...Ağarza dostunun dediyindən nəticə çıxartdı:

– Yaxşı, qardaş, nə vacib olub? Olmaz ki, “marşallaşmayaq?” İndi ki, “marşallaşma” bizi bu kökə salır, gəlin “marşallaşmayaq” da!

Mirzəməmməd qəhqəhə çəkib güldü.

– Sən, – dedi, – doğrudan da, lap avam imişsən. Görünür, Kəmərli dağlarının arasından kənarı görmürsən. Ay rəhmətlik oğlu, ölünü öz kefinə qoysan, şıllaq atıb kəfəni yırtar. Sənin nə ixtiyarın var “marşallaşmayasan”? Sən “maarşallaşmayasan”, bəs bu amerikan zabitlərinin qazancı haradan gəlsin? ”

Ağarza özünün (və vətəninin) hüquqlarını müdafiə etmək üçün çox çalışır, ancaq bir nəticə hasil olmur...

“Bütün ümidləri puça çıxmış, müşavirin, mübaşirin, ərba-bin, məhkəmələrin qapısından naümid olan, əl üzən Ağarza həmin bu axşam da həmin yolla kəndə qayıdırdı. O buradan gedəndə cibində pul, əlində ərizə, ürəyində ümid aparmışdı. Qayıdanda isə bunların hamısını itirmişdi. Ancaq ürəyindən daş asılan və get-gedə ağırlaşan bir intiqam hissi gətirmişdi”.

Ümid yenə də Sovetlər Birliyinə, dünya inqilabıdır...

“Gözü təmiz yay göylərinin dərinliklərinə dikildiği halda Ağarza Ədalətin məsum, məzlum səsinə bir fəryad kimi eşirdi. Eşidir, ancaq cavab vermirdi. O bilmirdi nə ilə və necə təsəlli versin. Onun gözü şimalda parlayan və gur işığı ilə diqqətləri çəkən qızıl ulduza dikilmişdi. Ata şəhadət barmağı ilə göstərərək, Ədalətə təsəlli verirdi:

– Görürsən, qızım! Biz o ulduzun dalınca getməliyik, onun işığı və gücü bizə də nicat verəcəkdir. Qalx gedək!

Ata-bala əl-ələ verib qaranlıq çöllərdən parlaq şimal ulduzuna doğru yol aldılar”.

Xalq şairi Balaş Azəroğlu xatırlayır:

“Yaxşı yadımdadır, Moskvada SSRİ yazıçılarının qurultayı idi. Mən də qurultayın nümayəndəsi idim. Bir gün axşam iclasından sonra mehmanxanaya Mir Cəlal müəllimlə birlikdə qayıtmalı olduq.

...“Moskva” mehmanxanasına çatanda Mir Cəlal müəllim kim bilir nə zamandan qəlbində yığılıb qalan və indiyə qədər kimsəyə açıb demədiyi xatirələrindən mənə bəzi hadisələr danışdı...

– Bilirsən, bizim də nəslimiz cənubdandı, – dedi və o an diqqətlə üzümə baxdı...

– Ailəmiz cənubdan Gəncə şəhərinə köçəndə mən uşaq idim. Ailəmiz böyük qardaşım Mir Xəlilin himayəsində idi... – sonra nə isə demək istədi, demədi, fikrə getdi...

– Mir Xəlil zəhmətkeş adam idi, sinəsini qabağa verib ailənin bütün çətinliklərini öz boynuna götürdü. Məni işləməyə qoymadı, nə qədər canım sağdı, sən oxu, bir yana çıx, dedi... Müharibə dövründə Təbrizdə nəşr olunan “Vətən yolun-

da” qəzetində çalışan yazıçı yoldaşlar mənə dedilər ki, Mir Xəlil bir neçə dəfə redaksiyaya gedib, məni xəbər almışdır...

Söhbət bu yerə çatanda mən Mir Xəlillə 1945-ci ilin dekabrında Təbrizdə Milli Məclisin iclasında olan görüşümüzü Mir Cəlala danışdım və bunu əlavə etdim ki, cənubda Mir Xəlili bir el ağsaqqalı, əsl vətənpərvər kimi tanıyır və sevirlər.

– Mir Xəlil də sizinlə gəlib, bir yerdə yaşayırıq, mənə atalıq etmiş qardaşıma ömürümün axırına kimi xidmət edəcəyəm. Ancaq hər dəfə cənubdan söhbət düşəndə qayıdacağam, Mir Cəlal, mütləq qayıdacağam deyir.

Mən Mir Cəlal müəllimə dedim ki, axı biz buraya qalmaq üçün yox, bir gün qayıtmaq ümidi ilə gəlmişdik. İndi də bu ümidlə yaşayırıq”.

...Ümid çox mühüm şərtidir... Həm bir insanın, həm də bir millətin taleyi miqyasında...

II. Milli ədəbi irs... Və milli ideallar

Milli ədəbi irs tərəqqi tapmış (özünü dərk etmiş!) hər bir millətin mənəvi sərvəti, tükənməz xəzinəsidir... Və bu sərvətə, bu xəzinəyə bütün miqyası ilə sahib çıxmadan mənən, ruhən, xüsusilə məfkurə baxımından mükəmməl millət olmaq mümkün deyil.

Mir Cəlal o ziyalılarından idi ki, ilk gənclik illərindən başlayaraq mənsub olduğu xalqın dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini və s. dərindən öyrənmişdi.

Tələbəsi Firidun Hüseynov xatırlayırdı ki, Mir Cəlal “ədəbiyyat tarixi yazılanların tarixi deyil, oxunanların tarixidir” deyirdi.

Elçin yazır:

“...Təsadüfi deyildi ki, bir çoxlarının sosializm realizmi ədəbi metoduna qulluq edib, estetikani, nəzəriyyəni saxta və vulqar sosioloji hökmlərə qurban verərək, konyukturadan eninə-uzununa bəhrələndiyi bir vaxtda, dəhşətli 37-ci il qasırğası zamanında, əhli-qələmin bir-birinə siyasi-ideoloji ittihamlar verdiyi bir dövrdə Mir Cəlal müəllim Füzulini təhlil edirdi, Mirzə Cəlilin tədqiqi ilə məşğul olurdu, əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məktəbləri araşdırırdı”.

Əlbəttə, 20-ci, 30-cu illərdə sovet hakimiyyəti mədəni irsə münasibətdə xeyli dərəcədə ziddiyyətli mövqe tutur, “proletkultçuluq” bir çox hallarda milli mənəvi dəyərləri “təftiş etmək”lə, bir mədəniyyətdə məhz “iki mədəniyyət” olduğunu

sübut eləməyə çalışmaqda əsassız nihilizmə meydan açırdı. Lakin “sovet xalqları”nın mədəni irsinin üzə çıxarılıb öyrənilməsində şəksiz xidmətləri də vardı.

Mir Cəlal yazır:

“Köhnə quruluşda, istismarçıların ağalığı etdiyi zamanlarda xalqa, azadlığa, ictimai inkişafa, bəşəriyyətə xidmət edən əsl yazıçılar, qiymətli əsərlər təqib olunurdu. Təsadüfi deyil ki, feodal-patriarxal Azərbaycanında dini-fanatik kitablar, sxolastik əsərlər çap edilib təbliğ olunduğu halda, Nizami kimi dahi yazıçının əsərləri xalqa çatdırılmamış, azərbaycana tərcümə edilməmişdi. M.Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi böyük klassiklərin əsərləri ancaq inqilab sayəsində, sovet dövründə toplanıb geniş ölçüdə nəşr olunmuş, xalq arasında yayılmışdır”.

Bu “kütləvi diplomatik gediş”in metodoloji əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Azərbaycan xalqının ədəbi irsini öyrənmək, geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq kimi mütərəqqi bir səlahiyyət əldə etdilər.

* * *

Füzuli irsinin araşdırılmasında Mir Cəlalin xidmətləri, heç şübhəsiz, müstəsna... “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasının əvvəlində müəllif qeyd edir ki, “Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini təhlil və təyin etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də, bir elmi nəslin işi deyildir... Buna görə də oxucuya təqdim edilən bu kitabı biz Füzuli sənəti haqqında mükəmməl əsər saymaq fikrində deyilik. Bu kitab yaxşı bir məqsəd yolunda atılan faydalı bir addım, dahi sənətkarın şeir qüdrəti haqqında müasirlərimizlə

edilən maraqlı bir müsahibə kimi qəbul edilsə, razılıq və minnətdarlığımızı əvvəlcədən söyləməyi lazım bildik”.

Və mütəvaze başlanğıcdan sonra Mir Cəlal Füzuli sənətinin bir mühüm cəhətinə diqqəti cəlb edir ki, bu da dahi şairin böyük bir məktəb sahibi olmasıdır...

“Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o öz şeirlərinə XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə ədəbiyyat tariximizdə yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır.

Füzuli ədəbi məktəbi özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir.

...Bu məktəb ana dilinin bütün gözəlliklərini, imkan və güdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir”.

Mir Cəlal, tamamilə təbii olaraq, dahi şairin alimliyindən də bəhs etməklə yanaşı, eyni zamanda bu alimliyin dəqiq təyinatını verir:

“Füzuli, dövrünün ən böyük şairi olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi. Özü dediyi kimi, əziz ömrünü zamanın “əqli və nəqli, hərəkəti və həndəsi ” elmlərini dərindən öyrənməyə sərf etmişdir.

Bunu Füzuli alim olmaq, elm sahəsində bir ixtisas qazanmaq üçün yox, ancaq və ancaq şairliyi, sənəti və yaradıcılığının mükəmməlliyi üçün etmişdir”.

“Füzuli sənətkarlığı” müəllifi dahi şair-mütəfəkkirin poetik görüşlərini (şeir nəzəriyyəsini!) ayrıca (və peşəkar həssaslığı ilə) tədqiq edir.

Mir Cəlalin fikrincə, Füzuli “şeir yaradıcılığının bir neçə mühüm xüsusiyyətini ” müəyyən etmişdir:

“Əvvəla, göstərir ki, sənətdə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, icadı çox mühüm bir məsələdir. Sənətkar bir “xalq” kimi “əmvata can verməlidir”. Keçmiş, yaşamış həyatı, hadisələri, ölüb getmiş insanları yenidən canlandırmağı, əyani olaraq oxucunun gözü önünə gətirməyi bacarmalıdır...

...Şair, ikinci tərəfdən, göstərir ki, əsl böyük sənətkar tarixi süjetlərin çərçivəsinə qısılib qala bilməz...

...Füzuliyə görə, həyat, hadisə, fakt öz-özlüyündə, sənətkarsız da vardır. Lakin sənətkarın böyüklüyü bu varlığı daha yüksək “fəsaht və bəlağət” aynasında necə əks etdirməsindən, hadisələri şairanə bir şəkildə duyub düşünməsindən asılıdır...

...Üçüncü tərəfdən, şairin sənətə verdiyi tələbin formaya, söz, ifadə, stil şərtlərindən çox, məzmunu, əsərin aşılamaq istədiyi güclü hiss və fikirlərə aid olduğu da müəyyəndir... ”

Füzuli dilinin genotipologiyası barədə Mir Cəlalin mülahizələri, heç şübhəsiz, metodoloji əhəmiyyətə malikdir:

“Belə bir fikir var ki, Füzuli çətin dildə yazmışdır.

Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın əsassızlığı aydın olur.

Füzuli XVI əsrdə yaşamışdır. O dövrdə elm, ədəbiyyat, mədəniyyət dili Şərqdə, əsasən, ərəb və fars dilləri sayılırdı.

...İran və ərəb istilaları Azərbaycan dilində yazmaq istəyənləri savadsız, avam adlandırılıb hörmətdən salmağa çalışırdılar... Lakin heç bir qüvvə dilimizin mənliliyini tapdalaya bilməmiş, Azərbaycanın cəsur oğullarını öz əzm və iradəsindən döndərə bilməmişdir. Onlar möhkəm bir inad ilə fars, ərəb dillərini öyrənmiş və bu dillərdə də şeir yazmaq hünərlərini isbat

etmişlər. Ancaq onlar sevinc və ürək rahatlığı ilə yaratdıqları əsərlərini öz ana dillərində, Azərbaycan dilində yazmışlar.

...İkinci tərəfdən, Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olması haqqında nəticəni onun şeir dili ilə indiki danışmaq dilimizi müqayisədən çıxarmaq düz olmaz...

...Üçüncü bir cəhəti də mütləq hesaba almalıyıq. Füzuli şeirində ərəb və fars kəlmələrinin bolluğuna baxmayaraq dil öz quruluşu, sistemi, bədiiyi, səlisiyi etibarilə anlaşıqlı və sadədir. Dilin təbiəti hər yerdə qorunur”.

Füzuli məktəbinin istedadlı tələbələri ilə bərabər, istedadsız epiqonçuları da olmuşdur. Və bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirən Mirzə Fətəli dahi şair haqqında bu günə qədər mübahisə doğuran məşhur “Füzuli şair deyil, nazimi-ustaddır” kəlamını söyləmişdir.

Mir Cəlal yazır:

“XVI əsrdən sonra biz şeir aləmində Füzuli epiqonçuluğunun kütləvi bir hal aldığına görürük. Bu şairlərin hamısı, şübhəsiz ki, Füzuli sənətini eyni dərəcədə başa düşməmişdi və hamısı da eyni səviyyəyə malik deyildi. Bunların azlıq təşkil edən bir qismi Füzuli stilində, ruhunda yazdığı əsərlərində öz orijinal xüsusiyyətlərini göstərir və müvəffəq də olurdu. Vaqif, Bahar, Zakir, Nəbati, Seyid Əzim kimi məşhur klassik şairlərimiz öz qəzəllərində orijinallıq göstərən, öz səsi, nəfəsi olan, xüsusi stilə malik olan sənətkarlardır. Lakin hətta son nümayəndələri bu günə qədər davam edən qəzəlçilik (Əliğa Vahid, Azər və s.) vaxtilə özünün Seyid Əzim kimi böyük nümayəndələrini, yaxşı nümunələrini yaratsa da, Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir və qalxa da bilməzdi”.

Göründüyü kimi, Mir Cəlal Füzuli davamçılarının kifayət

qədər böyük istedadada malik olduqlarını inkar etmir, sadəcə (və tamamilə doğru olaraq) göstərir ki, Füzuli təkraredilməzdir.

“...Füzuli eyni zamanda qüdrətli bir nəsr ustasıdır: Böyk şair olduğu qədər də böyük ədibdir. İnsan qəlbinin mahir tərənnümçüsü, həqiqi insani hisslərin nəğməkarı olduğu kimi həqiqi həyat lövhələrinin də gözəl rəssamıdır. Müasir şairlərimiz onun şeir ustalığından öyrəndikləri kimi, nasirlərimiz də bədii nəsr sənətkarlığından öyrənə bilərlər və öyrənməlidirlər”.

Mir Cəlal Füzulini yetirən zəngin ədəbi ənənələr üzərində də dayanır. Və bu ənənələrin miqyasını ilk növbədə dahi şairin özünün (və yaradıcılığının) bilavasitə “şəhadət”i əsasında müəyyənləşdirir:

“Özündən əvvəl yazıb yaratmış sənətkarlardan Füzuli... üç nəfərin adını xüsusi hörmətlə xatırlayır, onların sənətinə daha yüksək qiymət verir. Bunlardan biri ərəb şairi Əbu Nəvas, biri özbək ədəbiyyatının banisi Əlişir Nəvai, üçüncüsü də Şeyx Nizami Gəncəvidir. Füzuli bunların hər üçünə “müəzzəm” şair deyir. Ancaq Nizamini o birilərindən ayırır”...

Əsərlərini dövrünün mədəni-intellektual tələblərinə görə farsca yazmağa məcbur olsa da, Nizami, əlbəttə, dünyaya məhz Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai fikrinin təqdim etdiyi dühadır. Və ona görə də Füzulinin “Nizamini o birilərdən ayır”masında heç bir qeyri-adilik yoxdur...

“Nizami şeir məktəbini davam və inkişaf etdirməkdə Füzulini ilhamlandıran mühüm amillərdən biri də dil məsələsi olmuşdur. Füzuli bütün başqa azərbaycanlılar kimi, Nizamini fars dilində yazmağa məcbur olmasına acımış və heyfslənmişdir. Böyük ustadın dahiyənə poemalarının ana dilində səslənməməsi öz xalqının xələf oğlu, öz cəmiyyətinin böyük vətəndaşı olan Füzulini narahat etməyə bilməzdi”.

Heç şübhəsiz, Nizami azərbaycanca-türkcə yazmış olsaydı, xalqına, xüsusilə onun dilinə daha böyük fayda vermiş olardı. Ancaq tarixi mühakimə etmək nə qədər asandırsa, bu mühakimədən nəticə çıxarmaq bir o qədər çətinidir...

“Nizaminin müsbət surətləri haqqında” məqaləsində (1939) Mir Cəlal dahi şairin “Yeddi gözəl” poemasının surətlər aləmini dərinləndirən təhlil edərək yazır:

“Adətən, qədim Şərq ədəbiyyatında qadın ancaq bir qadın, erkəklərin zövqünü təmin edən bir məxluq kimi təsvir olunmuşdur. Hərəmxanadan, işrət məclislərindən, ailədən kənardə qadınları görmək çətin idi.

...Nizaminin qadın təsvirlərində ən gözəl bir cəhət də şairin həmin obrazları ictimai insan kimi verməsidir... Böyük şair xalqa, vətənə və cəmiyyətə xidmət işində qadınların səyini, qüdrətinə kişilərə inandığı qədər inanır və ümid bəsləyir”.

Füzuli, heç şübhəsiz, Nizaminin milli mənəvi xələfi idi...

“Füzuli dilində Şərqin üç məşhur və yayılmış dilinin tarixi mirası tamamilə nəzərə və hesaba alınmışdır. Füzuli həm ərəbcə, həm farsca, həm azərbaycanca yazmışdır. Özü də bir maraqlı rəsmiyyət üçün yox, məhz yüksək sənət nümunələri yarada bilmişdir... Cəsarətlə demək olar ki, Şərqdə Füzuliyə qədər elə bədii üsul, şeir forması yoxdur ki, Füzuli onu bilməsin və hesaba almasın”.

Füzuli poeziyası yalnız ədəbiyyatın deyil, yaradıcılığın (sənətkarlığın) ən müxtəlif sahələrinin inkişafına (və intibahına!) əhəmiyyətli təsir göstərmişdir...

“Əsrimizin əvvəllərində məşhur bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun yaratdığı gözəl “Leyli və Məcnun” operası indi də xalqın ən çox sevdiyi şöhrətli tamaşalardandır. Minlərlə, on min-

lərlə sadə insanlar bu əhvalata ürək ağrısı ilə baxır, sevən iki səmimi gəncin uğursuz taleyinə acıyırlar. Əlbəttə ki, tamaşaçılar bu təsir və hisslərində gənclərin bu və ya başqa xalqa mənsub olub-olmadığına o qədər də mənə vermirlər. Tamaşaçılar bu gənclərin ən adi, ən təbii insani hisslərinin – məhəbbət hüququnun necə tapdalandığını görür və köhnə, feodal münasibətlərinə daha artıq nifrət edirlər”.

Məcnunluq – fəlsəfədir...

“...Məcnunun bir şair, həm də məşhur bir şair olduğu, qəzəl, qəsidə ustadı, həm də özünün katibləri, müaqqibləri olan bir şair kimi şöhrət tapması müəyyəndir. Bəzən ədəbiyyatda və şifahi nümunələrdə deyilən kimi, Məcnunun şöhrətini yalnız cünunluqda, sərgərdanlıqda, pərişanlıqda aramaq səhv və çox insafsızlıq olardı... Onun məşhur olması “əksər bu səbəbdən”, yəni şairlik, varlıqda, həyatda əsl mənə axtarmaq səbəbindən idi”.

Ədəbiyyat həmişə insanı tədqiq etmiş, onun mahiyyətini dərk etməyə çalışmışdır...

“İstər Qərbdə və istərsə Şərqdə böyük klassiklər nədən yazır, necə yazır, nə yazır yazsın birinci növbədə insana xitab etdiklərini, insanın zəngin mənəvi keyfiyyətlərini tərənnüm etdiklərini, insanları həyatda səadət yoluna çəkmək lüzumunu düşünmüşlər”.

Mir Cəlal sosializm realizminin tüğyan elədiyi, hər cür tarixə “tənqidi” baxıldığı dövrlərdə cəsarətlə deyirdi ki, Azərbaycan – ədəbi klassiklərin vətənidir, Azərbaycan dili – klassiklərin dilidir...

* * *

Firudin Hüseynov xatırlayır ki, Mir Cəlal Füzuli, Mirzə Cəlil, Sabir yaradıcılığından bəhs edən elmi əsərləri üzərində cilalama işini ardıcıl davam etdirərdi. “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” adlı doktorluq işini kitab halında görmək ən böyük arzularından idi... “İyirminci əsrdə ən böyük şəxsiyyətlərimiz kimdir?” deyə sual edər və özü də heç kimin cavabını gözləmədən xüsusi iftixarla beş adamın adını çəkərdi: Mirzə Cəlil, Sabir, Üzeyir bəy, Hüseyn Cavid, Firudin bəy Kəçərli”.

Mir Cəlal “Nəsrimizin baniləri” məqaləsində (1939) yazır:

“Bədii nəsrə əsasən üç üslub mübarizəsi XX əsrin 10-cu illərinə qədər davam etmişdir. Bunlardan biri tənqidi realizm üslubu, ikincisi, əksinə, fanatik Şərq üslubunda yazan, Kərbəla hadisələrini, mərsiyə ənənələrini bütün konservativliyi ilə davam etdirmək istəyənlərin üslubu, üçüncüsü, guya, “sevgi azadlığını” tərənnüm edən romantik yazıçıların üslubu idi.

Bu üslublardan birincisi xalqa, ikincisi mülkədar-ruhanilərə, üçüncüsü isə kapitalistləşən kənd burjuaziyasına arxalanırdı”.

Və əlavə edir:

“Yarım əsrlik kəskin mübarizədən sonra realizm – həyat üslubu qalib gəlmişdir. Axundovun başladığı şərəfli işi davam və inkişaf etdirən böyük ədiblər yarandı. Bunların içində Ə.Haqqverdiyev və Mirzə Cəlilin (Molla Nəsrəddinin) mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır”.

“Klassik nəsrimiz haqqında” məqaləsində (1939) Füzuli nəsrinin mükəmməlliyindən, İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım”ndakı “Avropa romantik stili ilə Şərq nağıl və əfsanələrinə məxsus olan bakirliyin, spesifikasiyanın, nəzakət qaydaları təsvirinin qəribə birliyi”ndən, Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığı “Kitabi-Əsgəriyyə” deyilən,

Quba əhlindən Əsgər adlı bir cavanın keyfiyyəti, halı və güzərişi-məali xüsusunda aşıqanə hekayə”dən danışandan sonra müəllif göstərir ki, “Mirzə Fətəli Axundovun məşhur “Aldanmış kəvakib”i bədii nəsrimizin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır”.

Mir Cəlal, tamamilə doğru olaraq, bu fikirdədir ki, “XX əsrin başlanğıcında inkişaf edən C.Məmmədquluzadə və Haqverdiyev bədii nəsr özüünün xarakteri etibarilə qədim klassik nəsrimizdən ayrılır. Bu nəsr müasirliyi, xalq həyatına dərin-dən nüfuz etməsi ilə, habelə qarşısında duran vəzifələrin həlli cəhətdən də tamam yeni bir istiqamətdə inkişaf edirdi”.

Əgər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqində XVII-XVIII əsrlər Həmid Araslının, XIX əsr Feyzulla Qasımzadənin adı ilə bağlıdırsa, XX əsrin əvvəlləri deyəndə yadıma ilk növbədə Mir Cəlal düşür...

Doğrudur, onun “Azərbaycanda ədəbi məktəblər”i sağlığında nəşr olunmadı, ancaq tələbəsi Firidun Hüseynovla birlikdə (və təbii ki, “Ədəbi məktəblər” əsasında) tərtib etdikləri bir neçə dəfə nəşr olunmuş “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyi dövrün ədəbi mənzərəsinin fundamental dərki üçün bu günə qədər ən mötəbər mənbədir.

* * *

Demək olmaz ki, Mir Cəlal ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə məşğul olduğu qədər də ədəbi tənqid sahəsində qələm çalmışdır, ancaq etiraf etmək lazımdır ki, onun ədəbi tənqidi mülahizələri kifayət qədər predmetli, kəskin və ədəbi fikrin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Məsələn “Ədəbi söhbətlər” məqaləsində (1954) görkəmli

yazıçı Əli Vəliyevin “Kolxoz kəndimizin təsviri məsələsi” barədəki qeydlərinə münasibət bildirərək yazır:

“Yazıçıların diqqətini mühüm temaya cəlb etmək nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olan bu məqalədə bir sıra ciddi səhvlər vardır. Müəllif bugünkü kəndin təsvirini düzgün təsəvvür edə bilmir. O, yazıçıların qələmini kolxoz kəndinin coşqun əmək prosesi, mexanizatorların fədakarlığı, əkinçilik, maldarlıq işindəki yeniliklər, partiya çağırışına ümumxalq yardımını, xam torpaqları mənimsəmək, məhsuldarlığı artırmaq və sair bu kimi əsas məsələlərin bədii işlənməsi ətrafında səfərbər etmək əvəzinə, məqaləsində xırda, əhəmiyyətsiz və bəlkə də, tamam lüzumsuz mətləbləri irəli çəkir, kəndin “qərib axşam qaranlığının sükutundan”, “it hürməsindən”, “cırcırama səsndən”, “isaq-musaq quşundan” və sairədən danışır, yazıçıların diqqətini bunlara cəlb etmək istəyir. Müəllif kənddən yazılan əsərlərin zəifliyini nə ilə izah edir? “Çünki yazıçı özü nə həyatı, nə də adamları dərinləndirən duymamış, onlarla ünsiyyət bağlaya bilməmiş, onları uzun müddət beynində, ürəyində vurnuxdurmamış, onların taleyini düşünməmiş, şikayətinə qulaq asmamış, iniltilərini dinləməmişdir”.

Mir Cəlal tənqidə tənqidlə cavab verir:

“Bu nə vurnuxmaq, nə şikayət, nə iniltidir? Kolxoz, sovxoz tarlalarında misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərən yüz minlərin mənəvi aləmini bu cür müduymaq, düşünmək olar? Müəllif məqaləsində sosialist realizminin əsas tələblərini unudur. Unudur ki, ilk planda hadisə və faktların əsas xarakterini, istiqamətləndirici, aparıcı, həlledici cəhətlərini seçib bədii ümumiləşdirmə vasitəsilə göstərmək lazımdır. İlham fənəri ilə ilk növbədə məhz bu cəhətləri işıqlandırmaq lazımdır”.

“Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə” məqaləsin (1958) müəllif özünəməxsus bir üslub-ədə ilə başlayır:

“Müasir ədəbiyyatımızın ən qabaqcıl sahəsi bədii nəsr sayılırsa (50-ci illərin sonlarında həqiqətən belə idi! – N.C.), bədii nəsrin də qabaqcıl sahəsi roman və povest sayılır. Bədii nəsrimiz gəncdirsə, böyük epik şəkillərimiz ondan da gəncdir”.

Və davam edərək yazır:

“Son dövrdə yaranan roman və povestləri tematik cəhətdən beş qrupa bölmək olar:

1.Qəhrəman fəhlə sinfinin həyatından, bilavasitə istehsalatdan yazılan əsərlər (“Qara daşlar”, “Dalğalar qoynunda”).

2.Kolxoz kəndindən, kənd təsərrüfatı sahəsindən bəhs edən əsərlər: “Böyük dayaq” (Mirzə İbrahimov), “Ayrılan yollar” (İsmayıl Şıxlı), “Yanar ürək” (İsa Hüseynov), “Çiçəkli”, “Ürək dostları” (Əli Vəliyev), “Geniş üfüqlər” (İsmayıl Gözəlov), “Yarpaqlar” (Bayram Bayramov), “Ayaz gecələr” (Vidadi Şıxlı)...

3.Mövzusu müharibədən, vətən müdafiəsindən alınmış əsərlər: “Dostluq qalası” (Əbülhəsən), “General” (H.Abbaszaadə), “Mübahisəli şəhər” (S.Vəliyev) və “Vyana gecələri” (H.Əfəndiyev).

4.İnqilabi, tarixi temada yazılan əsərlər: “Zəngəzur” (Ə.Abbasov), “Səttərخان” (Makuli), “Turaclıya gedən yol” (Əli Vəliyev).

5.Nəhayət, həyat və məişətdən, məktəbin, mədəniyyət adamlarının inkişafından danışan əsərlər: “Tamaşa qarının nəvələri” (Əbülhəsən), “Söyüdlü arx” (İlyas Əfəndiyev), “Telefonçu qız” (Həsən Seyidbəyli”).

“Yeni şeirin manifesti” məqaləsini (1961) Mir Cəlal “Komsomol poeması”na həsr etmişdir... Müəllif “yalnız Sə-

məd Vurğunun böyük şeir əsəri, yalnız komsomolun qəhrəman mübarizəsini əks etdirən əsər olmaqdan başqa, bu, ilk sovet poemalarından biri və bəlkə də, çox əhəmiyyətli olmaq etibarını ilə də diqqətə, tədqiq-təhlilə layiqdir” deyərək poemanı olduqca yüksək qiymətləndirir... Mir Cəlalın dərin inamına görə, “Vurğun şeiri yalnız hissini, həyəcanın deyil, həm də fikrin, düşüncənin zənginliyi ilə güclüdür”...

Mir Cəlal, ümumiyyətlə, böyük şairə həmişə xüsusi ehtiram göstərmişdir. Və bunun təzahürlərindən biri “Səməd Vurğunun əziz xatirəsi” məqaləsidir (1956) ki, aşağıdakı təsirli olduğu qədər də rəmzi (və rəsmi!) bir müqayisə ilə başlayır:

“Orduda belə bir qayda var: şəhid olan nadir qəhrəmanın adı hissənin siyahısında hər səhər yoxlama zamanı başda çəkilir. Ədəbiyyat ordumuzun içində də müasir şeirimizin qəhrəmanı Səməd Vurğun buna bənzər şərəfli bir yer tutmuşdur.

...Səməd Vurğun həmişə inkişafımıza vurğun bir ehtirasla ədəbi həyat və mübarizələrimizdə iştirak edir”.

Cəlal Abdullayev yazır:

“Bir dəfə nə münasibətləsə Mir Cəlal müəllim dedi ki, qardaş, bizim bəzi yazıçılar Səmədin sağlığında deyirdilər ki, guya onların şöhrətlərinə Vurğunun istedadı, nüfuzu mane olur. Guya o olmasa, çoxlu bayraqdarlar çıxıb Azərbaycan şeirinin bayrağını yüksəklərə qaldırırlar. Bəs nə oldu? Səməd düz neçə illərdir dünyasını dəyişib, bəs bu müddətdə necə oldu ki, bir yazıçı meydana gəlib o yerdə qalmış bayrağı qaldırmadı? Qardaş, bunların hamısı boş söhbətlərdir. Səməddən sonra nəinki bir nəfər, hətta bütün yazıçıların hamısı da yığışsa, Səmədin poeziya bayrağını qaldıra bilməzlər, çünki Səmədi, Mirzə Cəlil demiş, zəmanə özü yaratmışdı”.

Ən maraqlı cəhət isə odur ki, Mir Cəlal “Səmədi... zəmanə özü yaratdığı”nı Səməd Səməd olandan sonra deyil, ciddi (və çox zaman dövrün konyukturları baxımından haqlı!) tənqidə məruz qaldığı 30-cu illərin əvvəllərindən bilirdi... Və onu cəsarətlə müdafiə edirdi:

“...Tənqidçilər Səmədi ayrı-ayrı misraları ilə cilovlayaraq istədikləri tərəfə çəkmiş, onun yaradıcılığının ana xəttini belə müəyyən etməmişlər” (“Hücum” jurnalı, 1932, № 5-6).

Mir Cəlal Səməd Vurğunu nə qədər böyük şair sayırdısa, Mehdi Hüseyni də o qədər böyük tənqidçi hesab edirdi. Və Mehdi Hüseyn bu dünyadan köçəndə böyük ədib sonsuz təəssüf və kədərlə “ədəbiyyatın yiyəsi getdi” demişdi.

* * *

Mir Cəlal üçün dil məsələsi milli mənsubluğun (və milli özünütəsdiqin!) ən mühüm məsələsi idi...

Mir Cəlal “Bədii dilimiz haqqında” məqaləsində (1939) yazır:

“Bədii dilimizi yad sözlərdən qurtarmaq, onu təmizləmək, saflaşdırmaq yolunda qabaqcıl sovet yazıçılarımız Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbindən çox-çox irəli getmişlər. Molla Nəsrəddinin, Sabirin, Haqverdiyevin əsərlərində rast gəldiyimiz və o zamankı ədəbi dildə az qala özünə haqq qazanmış ərəb-fars sözləri və ifadə formaları indiki bədii dilimizdən həmişəlik çıxarılmışdır”.

Mir Cəlal göstərir ki, bu gün «xalqdan, danışiq dilindən alınmış, nədənsə son zamanlara qədər ədəbi dilə, yazıya düşməmiş sözlər bədii əsərlərə cəsarətlə gətirilir. Bu cəhətdən Səməd Vurğunun şeir dili diqqətəlayiqdir. İlk baxışda yazı

üçün “birtəhər” görünən sayrışmaq, şütümək, kövrək, nisgil, sambal, ilqar, quzey, güney, ılıq, qəlbi, cığal kimi sözləri indi hamı başa düşür, işlədir. Eldən gələn bu sözlər bədii əsərdə özünə vətəndaşlıq hüququ aldıqca, bir tərəfdən, yazıçının silahı qüvvətlənir, o biri tərəfdən, bu sözlər Azərbaycan dilinin gözəlliklərini ədəbiyyata gətirir”.

“Bədii dilimiz haqqında”kı məqalənin müəllifi yazır:

“Lakin bu heç də müasir bədii dilimizin Haqverdiyev və Molla Nəsrəddin dilindən üstünlüyü demək deyildir. Biz Molla Nəsrəddin stilinin, sadə, aydın, yığcam, bədii nəsr dilinin inkişafında hələ çox az iş görmüşük”.

Mir Cəlal yazır:

“Bəziləri Molla Nəsrəddinin dilini yalnız “qısa cümlə” ilə xarakterizə etmək istəyirlər. Heç vaxt belə deyildir. Burada cümlənin qısalığı, uzunluğu əsas alınmır”.

Və molla-nəsrəddinçilərdən Ə.Haqverdiyevin “Şeyx Şəban”ından bir parçanı misal gətirən müəllif əlavə edir ki, “burada yeknəsəklik, yoruculuq, quruluq yoxdur. İfadələr su kimi axır, rəngdən-rəngə düşür. Cümlələrin sadə və aydınlığından başqa, bədii suallar, təkrarlar, müxtəlif ədalı ibarələr o qədər ustalıqla işlədilmişdir ki, Şeyx Şəbanın bütün əməlləri oxucunun gözü önündə canlanır”.

Mir Cəlal qeyd edir ki, “pis mənada tərcümə təsirləri, süni ibarələr bir sıra yazıçılarımızın dilində hələ də vardır. “Mən qol çəkmişəm” demək əvəzinə, “mənim tərəfimdən imzalanmışdır” demək kimi qeyri-təbii ifadə formaları, təəssüf ki, bəzən bədii əsərlərdə də özünə yer tapır.

Bu, bizim canlı xalq dilimizin təbiətinə, zəngin xüsusiyyətlərinə, həm də klassik yazıçılarımızın stilinə, gözəl dil qu-

ruluşuna, sağlam ənənələrinə, orijinal ədalarına dərindən yanaşmamaq, üzdən getmək nəticəsində olan qüsurlumuzdur”.

Mir Cəlal yazır:

“Ətraflı müşahidə bacarığı olan yazıçılarımızdan Əbülhəsən yoldaşın kitabları nə üçün çətin oxunur? Bunun əsas səbəbi dilin dolaşlıq olmasıdır. Əbülhəsən bəzən geniş bir lövhəni bir cümlədə verməyə çalışır. Burada çətinlik baş verir, təsəvvür qarışır, ifadələr üst-üstə yığılıb ağırlaşır, nəticədə süni, köntöy və dumanlı cümlələr yaranır”.

Və əlavə edir:

“Bu cür qurulan cümlələrdə nə qədər dərin və qiymətli fikir deyilir-deyilsin, nə qədər yüksək və müqəddəs ideya ifadə olunur-olunsun oxucuya çatmayacaqdır. Oxucu buradakı “sirrri” açmaq üçün gücənəcəkdir. Çünki bu şəkllə düşən dil məzmunu açmağa yox, örtüb dumanlatmağa xidmət edir”.

Mir Cəlal nə qədər mükəmməl olursa-olsun hər hansı mövcud üslubun təkrar edilməsinin, təbii ki, tərəfdarı deyil. Və odur ki yazır:

“Qoy hər yazıçının öz orijinal stili və stilistikası olsun. Qoy hər yazıçı bədii dil xəzinəmizə öz cıdırı ilə gəlsin və özünün yeni mirvarilərini gətirsin. Lakin bir şərt hamı üçün vacib və məcburidir: o da, Molla Nəsrəddin demişkən, “yazı yazmağın ən birinci qanunu”dur. Bu qanun tələb edir ki: “Yazımızı camaat çətin başa düşməsin”, asan, aydın, sadə dildə yazaq! Biz hər yazıçıdan tələb etməliyik ki, onun dili bu ilk şərtə cavab versin”.

“Bədii dilimiz haqqında” məqaləsində Mir Cəlal dialoqi nitq barədə ayrıca danışır:

“İnsan xarakterlərini açan və dolğun mənə ifadə edən ma-

raqlı dialoqlara klassiklərimiz həmişə dil sənətkarlığının zəruri şərti kimi baxmışlar. Yaxşı dialoqlar vasitəsilə oxucunu güldürmək də, aqlatmaq da olar. Dərin fəlsəfi fikri də, xalis daxili psixoloji halları da, lirikanı da dialoqlar vasitəsilə vermək olar; satiranı da, yumoru da!.. ”

* * *

Mir Cəlal milli ədəbi irsin görkəmli tədqiqatçısı (və təbliğatçısı) olmaqla yanaşı, həm də bilavasitə davamçısı (və yaradıcısı!) olmuşdur.

Cəfər Xəndan yazır:

Mir Cəlalin hekayələrinin “ideya-bədii istiqamətində bir yenilik, bir tərəvət duyulmaqla bərabər, klassik nəsrimizin yaxşı ənənələrilə səsleşən cəhətlər də vardır. Bu səsleşmə təqlid deyil, milli zəminə bağlılıq deməkdir”.

Və əlavə edir:

“Biz, adətən, Mir Cəlalı C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev ənənələrilə bağlayırıq. Bu, ən çox onun satirik və yumoristik hekayələrinə aiddir. Bütünlüklə götürüldükdə ədibin yaradıcılığı klassik realist nəsrimizin nailiyyətlərindən biri kimi səslənmişdir”.

Cəfər Xəndan tamamilə haqlıdır ki, “Mir Cəlalin əsərləri xalq yaradıcılığı ilə də möhkəm tellərlə bağlıdır... Bu, ayrı-ayrı hekayələrdə nəzərə çarpan atalar sözü, zərbülməsəl, bayatı və həkimanə sözlərin işlədilməsilə məhdudlaşa bilməz... Mir Cəların əsərlərində folklorla əlaqə zahiri əlamət olmayıb daxili keyfiyyətdir”.

Və göründüyü kimi, bir milli ədib olaraq Mir Cəlal yaradıcılığının genotipində, əsas etibarilə, iki qaynaq – folklor, bir

də klassik Azərbaycan nəsri dayanır. Bununla belə “Mir Cəlal ancaq milli ənənələrdən bəhrələnməklə ktfayətlənmir. Konkret tarixi, milli-ictimai zəmin üzərində möhkəm dayanaraq başqa xalqların da ədəbi-mədəni nailiyyətlərindən faydalanmağı inkişaf üçün, müasir tələblərə cavab verən, bəşəri duyğu-ideallarla səsləşən əsərlər yaratmaq üçün çox vacib sayır” (Yaqub İsmayılov).

Doğrudan da, böyük rus klassiklərindən xüsusilə L.Tolstoyun, A.P.Çexovun, M.Qorkinin Mir Cəlal yaradıcılığına müəyyən təsiri vardır ki, bunu ədibin özü də dəfələrlə etiraf etmişdir.

Lakin fakt faktlığında qalır ki, həm milli, həm də ümumbəşəri ədəbi təsirləri Mir Cəlal məhz yüksək (və bənzərsiz) yaradıcılıq istedadını, fitri sənətkarlıq məharətini cilalamaq, təkmilləşdirmək naminə qəbul etmişdir.

* * *

Xalq şairi, akademik (və Mir Cəlalin tələbəsi) Bəxtiyar Vahabzadə yazır:

“Mir Cəlal yaradıcılığının ən üstün cəhətlərindən biri də onun təmiz, şaqraq və büllur dili idi. Onun dili xalq danışığı tərzinə uyğun, son dərəcə canlı, təbii ifadələrlə zəngin və bədii dildir. Buna görə də o, istər elmi, istərsə də bədii əsərlərə ilk növbədə dilin təmizliyi, qüsursuzluğu, ən ümdəsi isə xəlqiliyi baxımından yanaşır, bu vacib şərtləri hamıdan tələb edirdi”.

Və Bəxtiyar Vahabzadə xatırlayır ki, Mir Cəlal normal, keyfiyyətli dilə “adam dili” deyirdi...

Heç vaxt unuda bilmərəm ki, Bəxtiyar müəllimdən çox-çox sonralar – 1977-ci ildə eyni ifadəni Mir Cəlal müəllimin dilindən mən də eşitmişəm...

Və Mir Cəlalın ədib-müəllim kimi ən böyük üstünlüklərindən biri də o idi ki, başqalarından tələb etdiklərinə ilk növbədə özü əməl edir, nümunə göstərirdi...

“İlin o vaxtı idi ki, yay istisi adamların canından yenidən çıxmış, soyuq isə hələ kar eləməmişdi. Pəncərələr yenidən örtülür, qış tədarükü yada düşürdü. İsti paltarların boğçadan çıxarılıb həyətlərdə, eyvanlarda çırpıldığını, şərıtə atıldığını görmək, köhnəlmiş naftalin iyini duymaq olurdu. Dünənəcən sərinlik axtaranlar indi daha kölgədən qaçır, küçənin günəşli tərəfinə keçirdilər. Üzlərə dəyən yüngül küləyin soyuqluğundan, saralmış yarpaqların kəpənək kimi tək-tək yerə enməsindən, gündüzlərin qısalmasından, havaların tutulmasından, arana köçən durna qatarlarının göydən gələn boğuş səsinə, məhsul yığımindan, meyvə bolluğundan... məlum idi ki, payızdır.

Payızdır, lakin əsl payız havası müəyyənləşməmişdir. Bir gündə həm gün çıxır, həm yağış yağır, həm bürkü olur, həm külək!” (“Açıq kitab” romanı).

Əlbəttə, “Təzə şəhər” (1948-1950) öz dövrü üçün tamamilə səciyyəvi olan sxematik bir istehsalat romanıdır, lakin burada da müəllifin dili olduqca təbii, səmimi və sxematik mövzunun (və ondan da sxematik janrın) hüdudlarını aşacaq dərəcədə obrazlıdır:

“Yay günəşi tutqun, kəsif və boz üfüqdən ayrılaraq göyün üst qatlarına meyl edəndə bir maşın sakit çölün çala-çuxurları arasında səs salıb toz qoparır, itirdiyi bir şeyi axtaran kimi yavaş-yavaş hərhlənirdi. Kənardan baxana elə gəlirdi ki, bu maşın azıb yoldan çıxmışdır, hara getdiyini bilmir.

Əslində isə əksinə idi. maşın qəsdən yoldan çıxmışdı. Getməyə yol yox, dayanmağa yer axtarırdı. Neçə ay əvvəl ça-

lışdığı Qarabağ şəraitindən, Kür sularının bəslədiyi yaşıllıqlardan ayrılaraq bu “Səhrayi-Kəbir”ə düşən cavan mühəndis diqqətlə baxıb düşünür, ilk dəfə gördüyü, müvəqqəti yox, həmişəlik işə gəldiyi yeri öyrənməyə çalışırdı”.

Yaxud:

“Səhərin gözü yenidən açılanda, payız günəşi qızıl saçlarını silkələyərək başını Xəzərin soyuq sularından qaldıranda Təzə şəhər elektrik stansiyasının uca boruları səslənirdi. Siqnal gözləyirmiş kimi küçələrə tökülən adamların, darvazalardan çıxan maşınların, guruldayaraq ağır yeriyən avtobusların səsi və hərəkəti get-gedə çoxalırdı. Papirosunu tüstüləndərək işə gedən dəstə-dəstə fəhlələrin addım səsləri şəhərin bütün küçələrindən bir mərkəzə, istehsalat, tikinti yerlərinə doğru uzaqlaşır və get-gedə eşidilməz olurdu. Bir az sonra hasarlı tikintilər sanki hamını udur, küçələr boşalır, sahələrdə isə ahəngdar zəhmət həyatı qaynayırdı”.

Yaxud da:

“Bu gün səhər açılmamışdan zavodun həyətində səs- küy qalxmışdı. Axşamdan sovruqla yağan kəpəyi qar gecə seyrəkləşmişdisə də, düşən kimi əriyərək yeri isladıb palçığa döndərmişdi. Ancaq heç kəs buna əhəmiyyət vermirdi. Hamının zəhnində nə isə vacib bir duyğu hakim idi. Ocaq və dəzgah qabağında çalışan, gedən-gələn, mürəkkəb cihazları hərəkətə gətirən, peçlər yanında dayanıb poladın növünü təyin etmək istəyən, qoltuğundakı ağır şey ilə dikləmə, dar dəmir pilləkənləri cəld çıxan, qəzet gətirən, elektrik düymələrini yoxlayan, bir birinə macal vermədən sıralanmış modelləri sahmanlayanların hamısı eyni bir hisslə bu günü, bu səhəri əziz bayram kimi qarşılamışdı.

Sabah Azərbaycan bolşeviklərinin XVII qurultayı açılırdı”.

Mir Cəlalin görkəmli tədqiqatçılarından Yaqub İsmayilov yazır:

“Mir Cəlal xalqın həyat təcrübəsinə, müdrik təfəkkürünə, canlı dilinə əsaslanan, bu zəmindən qidalanaraq yaranan və konkret vəziyyəti dürüst səciyyələndirən ifadələrə, məsəllərə, təsvirlərə və s. tez- tez müraciət edir: ilan dilli, əfsun gözlü, yava göz, kor aqibət, məzar sükutu, ağzı yırtıq, hazıra nazir, durbin adam, söz dağı, dərğah qapısı, namus damarı, ağzı qa-yıtmaq, əncam çəkmək, məəttəl qalmaq, alışıb verişmək, başına yığmaq, qana susamaq, üzə bozarmaq, dili tutulmaq, zəhri yarılmaq, qanı qaynamaq, qəlbini ovlamaq, saqqızını oğurlamaq, gönünü soymaq, dişə çəkmək, dilə-ağıza düşmək, üzü qara olmaq, ağzı açıla qalmaq, ağzı dada gəlmək, ağzını bir yerə yığmaq, ağızlara saqqız olmaq, başına hava gəlmək, bulud kimi tutulmaq, çul kimi düşmək, xəyal kimi gözdən itmək, odu qoyub kül ilə oynamaq, düşməni dəyirmanına su tökmək, həyata nəqd baxmaq, işi aşan yerdən dördəlli yapışmaq, yuyulmamış qaşığı kimi aralığa girmək, quruyub saqqıza dönmək, dabbaqda gönünü tanımaq, qanına bələd olmaq, yurdunu kor qoymaq, tükünü göyə sovurmaq, sözü daşdan keçmək, papaq əvəzinə ləçək bağlamaq, tük boyda günah, göyün yeddi qatı, yerin bütün bələləri, dağdan ağır kişi, ölüsoyan kəmfürsət və i. a”.

Və məsələ təkcə onda deyil ki, yazıçı öz əsərlərində bu cür, yaxud bunlara bənzər minlərlə xalq frazemi işlədir, həm də (və daha çox) ondadır ki, həmin ifadələr onun bədii nitqində “niqabi-qeyb”dən çıxır, tekstoloji dəyər qazanır, obrazın daha mükəmməl təqdiminə bilavasitə xidmət etməklə ideya-estetik məzmun-mündərcəyə malik olur.

Məsələn:

“Uzun müddət ayrıldığımız və həmişəlik unutduğunuz, hətta “öldüyə” çıxdığımız əziz bir dostla üz-üzə gəlsəniz nə cür olarsınız?

– Paho, bu nə işdi görəsən?

Təsəvvür edin ki, bu mənim öz başıma gəlmişdir. Xəyal, ya ehtimal yox, bir həqiqətdir ki, sizə danışmaq istəyirəm.

Deyəcəksiniz, bu məqamda adam özünü itirər, qəşş eləyər, amma mən nə özümü itirdim, nə də huşum başımdan çıxdı” (“Ərik ağacı” hekayəsi).

Yaxud:

– Zarafata qoyma, mətləbi danış!

– Mətləb budur ki, azı beş, ya üç il işin var!

– Pulu verəndən sonramı?

– Bəli, pulu verəndən sonra beş il gərək həbsxanada tərbiyə alasan.

– Mən yekəlikdə kişiyə uşaq kimi tərbiyə?

– Sənə uşaq yox, yekə tərbiyəsi verəcəklər” (“Hesab dostları” hekayəsi).

Yaxud da:

“Kimdən soruşsan deyər ki, utancaqlıq yaxşı xasiyyətdir. İnsanın qanacağı, mərifətini, abır-həyasını göstərir. Beləsinin hər yerdə hörməti, izzəti var. Adı yaxınlığa çəkilir, ünvanına bir irad tutan olmur.

Zahirən belədir. İlk baxışda mənzərəni bu cür görürsən. Amma əslinə baxsan, utancaqlıq o qədər də yaxşı xasiyyət deyil. Adamın özünə də, başqalarına da, görürsən, ziyan gətirir.

Əşidənlər deyəcək, boş danışsın. Halbuki mən bunu həyatda təcrübəmdə görmüşəm, inanmışam. Dostun və tanışın

səndən bir xahiş eləyir, sənin də buna imkanın olmur. Açıqca deyə bilmirsən, imtina edə bilmirsən; hərifin sözünü nə tutur-san, nə atırsan. Ürəyində nisgil olur, qalırsan kəsilə-kəsilə” (“Düzəlmədi” hekayəsi).

Akademik Məmməd Arif təsadüfən demirdi ki, “Mir Cəlalin əsərlərindəki sənətkarənə sadəlik, fəvqəladə təbiilik, heyranedicili səmimilik təqdirəlayiqdir. Bu, onun yaradıcılığının, üslubunun ən qüvvətli fərqləndirici cəhətidir. Bu xüsusiyyət ədbibin yaradıcılıq üslubunun bütün sahələrinə yayılmış, bədii üslubunun formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır”.

Və Mir Cəlal üslubu, həqiqətən, həm ideya-məzmunu, həm də forma-poetxnologiyası baxımından milli ədəbi irsimizin üzvi (və zəngin) təzahürüdür...

III. Ədibin ailə metafizikası

Məşhur bir məsəldir ki, Mir Cəaldan “Sizin ən böyük əsəriniz hansıdır? ” deyə soruşanda tərəddüd etmədən “mənim ən böyük əsərim ailəmdir! ” demişdi.

Ailənin taleyi Mir Cəlalin təsəvvüründə bir xalqın taleyi qədər əhəmiyyətlidir.

Cəfər Xəndan yazır:

“Mir Cəlal ən böyük siyasi-ictimai hadisələri ailə-məişət məsələlərində və ən kiçik ailə-məişət məsələlərini də böyük ictimai- siyasi hadisələrlə bağlamağı bacaran bir yazıçıdır”.

Yəqin ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ailə mənzərələrini bu qədər genişliyi, təfərrüatı və təfəsilatı ilə təsvir edən yazıçı olmamışdır...

* * *

Mir Cəlal, tamamilə təbiidir ki, ailənin qarşılıqlı sevgi, inam, etibar əsasında qurulmasını təbliğ edir. Zahirən belə görünə bilər ki, bu cür təbliğata xüsusi bir ehtiyac yoxdur, lakin istər 20-ci, 30-cu illərin, istərsə də sonrakı dövrlərin ailə-məişət münasibətləri tarixi göstərir ki, heç də belə deyil...

“Təzə toyun nəzakət qaydaları” hekayəsində (1934) zahi-ri yenilik (və nəzakət) arxasındakı bayağı təmtəraq, mal-dövlət hərisliyi, mənəvi puçluq barədə danışılır...

“Açıq kitab”da qəhrəmanların toyu təsvir olunur...

“Şirinlik içilən axşam qonaqlar mübarəkbadlıq edib dağıl-

dı. Sadıq kişi Səttar zadəni eyvana çağırdı, qırağa çəkib dedi:

– Səttar dadaş, gəlmişkən yaxşı olar ki, xeyir işimizi qurtaraq. Bizim də yolumuz uzaqdır. Uşaqlar da, şükür, dərsmərsi qurtarıb, niyə qalsın.

Səttar zadə xeyli Sadıq kişiyyə baxdı, sanki onun dediklərini sevincdən işıqlanan üzündə oxumaq istəyirdi: sonra, bir şeyi yadına salmaq üçün düşünən adamlar kimi, qaşlarını çatıb yuxarıya nəzər saldı; gözlərini endirib razılıq ahəngi ilə dedi:

– Çatdıra bilərikmi?

Sadıq kişi onun cavabından daha da ürəkləndi:

– Çatdırmaq deyəndə, nə eləmişiksə eləmişik. Bundan sonra özləri fərasəli olar, eləyərlər. Yox, daha gözləməyək, məsləhətdir!

– Məsləhətdirsə, nə deyirəm.

Ataların razılığından bir həfətə sonra, bir yay axşamında Rübabəgilin böyük zalında toy məclisi qurulmuşdu. Ev qonaqlarla dolu idi. Pəncərələr hər tərəfə açıldığından şənlik, musiqi səsi küçələrə yayılırdı”.

Evlənənlərə Füzulinin kitabı hədiyyə edilir...

Mir Cəlalın ailə ideallarının və ya metafizikasının mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün “Yaşadılarım” romanı da xeyli material verir.

Kiçikxanım müharibəyə yollanan nişanlısına vəfasızlıq (əslində, xəyanət) edərək başqasına ərə getmək qərarına gəlir. Ancaq məzuniyyət almış Nəriman təsadüfən onun toy məclisində iştirak etməli olur. Və təbii ki, böyük gərginlik yaranır... Doğrudur, Kiçikxanıma görə arvadını boşamış Orucəli məqsədinə nail olsa da, onların “xoşbəxtliyi”ni baş tutmur.

Toya gələn, kimin toyu olduğunu biləndə məclisi tərk

edən Nərimana Kiçikxanım gizli məktub göndərir...

“Nəriman dayanıb oxudu: “Atam evində sabah axşam sizi görmək istəyirəm. Mümkünsə müzaiqə etməyin!

Toyuna gəldiyiniz Talesiz...”

...Kağızı təkrar oxudu. Müxtəsər, tələsik və bəlkə də, xəl-vəti yazılmış olan bir neçə sözdə çox şeylərin ifadəsi var idi... Orada peşiman olmuş bir qəlbin iztirabları, tövbə deyib əfvini istəyən qızın iltimasları duyulurdu. Nəriman, cəbhələr boyu adamlara kömək edən, onları ağır vəziyyətdən, qəddar düşməndən xilas edən igid bir əsgər bu xahişə nə cavab ver-sin, nə eləsin?.. ”

Yazıçı, Nərimanın həm tərəddüdlərinə, həm də qərarına haqq qazandırır...

“Yox! Məni daha vacib yerlər, daha çox darda qalmış vətəndaşlar, Ukrayna, Belorusiya torpaqları çağırır...”

Orucəliyevi də tezliklə cəbhəyə aparırlar. Və Kiçikxanım rayona bağça müəlliməsi işləməyə gedir... Cəbhədən qayıdan Nərimanla burada bir daha rastlaşırlar...

“Nəriman onun nəzərində indi bir gənc oğlan kimi yox, bir alicənab insan kimi, əsl bir vətəndaş, bir sovet adamı kimi canlanırdı. O, Nərimanı ali məktəb guşələrindən tutub mühən-disliyində, əsgərliyində, yoldaşlığında, indi isə bir komandır olub vəzifə başına gəlişində maraq və diqqətlə seyr edirdi”.

Nəriman nə düşünür?..

“Nərimanda ona indi ancaq mərhəmət hissi var idi. Çünki Nəriman vaxtilə onun məhəbbətindəki başqalığı duymasa da, indi onun peşmançılığında səmimiyyəti duyurdu...

O görürdü ki, Kiçikxanım indi xəyalda, geyim və işrət meyllərindən uzaq olan, azad zəhmətin gözəlliyi və poeziyası-

nı duymaq yoluna düşmüş, keçmişlərinə xəcalət çəkən bir qızıdır. Buna görə də Nəriman ona xor baxmağı mədəniyyətsizlik sayırdı”.

Yaqub İsmayılov haqlıdır ki, “romanda Nəriman-Kiçikxanım xətti, Kiçikxanımın aqibəti müəllifi ciddi məşğul etmişdir. Ədib bu məsələni birtərəfli, ancaq intim-fərdi hiss, əlaqə və münasibətlər dairəsində almamış, daha çox ictimai-siyasi mətləblər, ümumi həyatı məqsədlərlə sıx bağlamış, bədi- tərbiyəvi planda canlandırmışdır... Mir Cəlal mahir bir psixoloq kimi qəlbə nüfuz etmiş, insan ürəyinin dərinliklərində gizlənən müxtəlif hissləri həssaslıqla aşkara çıxarmışdır”.

Roman yazıcının Nərimanla Kiçikxanımın yenidən (və bu dəfə həmişəlik!) qovuşacaqlarına çox böyük ümidi ilə bitir. Və belə bir ümid üçün, yəqin ki, kifayət qədər əsas vardır...

* * *

Mir Cəlalin ailə metafizikasında ikinci mühüm şərt qarşılıqlı anlaşma, səmimiyyət, ünsiyyət və ailə həyatının xoş günlərindən zövq almaqla yanaşı, ağır günlərinə dözməyi də bacarmaqdır...

“Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsində (1939) qəribə bir “işgüzar” ailədən bəhs edilir...

“Kəmtərov düşünürdü ki: “Bu mənim ən ağır və ən son çətinliyimdir. Toy dəsgahını tamam-kamal düzəldib, xeyir işimi başa versəm, daha ömür-billah arxayın olaram. Sonra bir tikə yavan çörək də tapsam, sevgilimlə qabaq-qabağa əyləşib, ağız ləzzəti, iştaha ilə yeyərəm”.

Ancaq, necə deyərlər, insanın gözünü torpaqdan savayı heç nə doyurmaz. Kəmtərov xeyir işini bitirəndən, dünyada

ən böyük arzusuna çatandan sonra bir də gördü ki, xeyir indi də ürəyi yeni-yeni şeylər istəyir. Könlü min bir eşqə düşür.

...Leyla görürdü ki, artist Əyyubun arvadı barmağında cüt-cüt brilyant üzük, qulağında bahalı sırğa qırğı kimi gəzir. Görürdü ki, qıyıq Ələkbərin üçmərtəbə evinə hamballar piano çıxarır, qoz ağacından düzəlmə mebel daşınır; bədənnüma güzgü, Varşava çarpayısı, Quba xalçası gəlir. Leyla bunların hamısını görürdü və Kəmtərova danışdı. Kəmtərov qaşlarını çatır, başını tərpətib arvadını inandırırdı:

– Bilirsən nə var, Leyla can, biz gərək işləyək! İşləyək! Lap möhkəmcə işləyək! Mənim də qeyrətim qəbul eləməz. Qıyıq Ələkbərin nəyi məndən artıqdır? Özümüzü oda-közə vursaq da, gərək bir dəsgahlı ev-eşik düzəldək. Qonşular baxsın, yana-yana qalsın.

Leyla ərinin məsləhətindən çıxan deyildi. Təki pul olsun...”

Və Kəmtərovlar başlayırlar gecə-gündüz işləyib pul yığmağa...

“Leylanın da işi Qulamınkindən əskik deyildi.

Atalar deyib: “Arvad ərinə oxşayar”. Xülasə, baş elə qarışmışdı ki, Qulamın Leyladan, Leylanın Qulamdan xəbəri olmurdu. Qulam gecə mətbəədən qayıdanda sevgilisini yatmış görürdü. Leyla səhər işə gedəndə Qulamı şirin yuxuda qoyub gedirdi. Vacib sözü olanda balaca kağız yazıb, stolun üstünə qoyurdu: “Qulam, qayğanaq bişirəsi olsan, yumurta bufetin alt gözündədir, yağ da taxçada”.

Qulam da gedəndə Leyla üçün kağız qoyub gedirdi. Onların arasında əməlli-başlı bir məktublaşma var idi. Ancaq markasız, poçtalyonsuz ötüşürdülər”.

Evi nəzarətsiz qoyan Kəmtərovların var-dövləti “bir Sarıköynək qadın”a qismət olur...

“Doğrudur, Leyla yazırdı ki: “Açarı kərpicin altına qoy, görən olmasın”, Qulam da çalışırdı ki, istəklisinin tapşırığını yerinə yetirsin; amma olacağa çarə yoxdur, açarı görən olmuşdu...”

Bir Sarıköynək qadının hər gün saat ondan, Qulam gəndəndən sonra gəlib, qayda ilə kərpicin altından açarı götürdü-yünü, öz evi kimi Kəmtərovların otağını açdığını və tər-təmiz silib-süpürdükdən sonra çıxıb getdiyini qonşular görmüşdülər. Onları şübhədən çıxarmaq üçün Sarıköynək qadın deyirdi: “Mənə özləri tapşırıb, bacılar, ürəyinizə bir şey gəlməsin”.

Əhəd Hüseynov yazır:

“Mir Cəlalın qənaətinə görə, ailənin maddi şəraitini yaxşılaşdırmaq istəyən insanın arzularında irad tutula biləcək pis bir cəhət yoxdur. Hər kəs öz ailəsində mümkün qədər buna nail olmalıdır. Lakin bu şərtlə ki, belə arzu insan həyatının yeganə məqsədinə çevrilməsin, xoşbəxtlik anlayışı ancaq öz ailəsinin şəraitini yaxşılaşdırmaqla məhdudlaşdırılmasın, insan öz ictimai borcunu unutmasın”.

Azərbaycan ailəsində bu cür “eqoizm”in tamamilə əksinə olan (və eyni dərəcədə qüsurlu) başqa bir cəhət də vardır ki, Mir Cəlal onu “qonaqpərvərlik”dən ayıraraq “qonaqpərəstlik” adlandırıb kəskin tənqid edir... “Həkim hekayələri” silsiləsinə daxil olan “Qonaqpərəst”də bağban Nəsim ailəsi, körpə uşaqları ilə zirzəmidə, acınacaqlı şəraitdə yaşayır, körpələr bir-birinin ardınca ölür, ancaq təmiz, geniş, işıqlı otağı nə zamansa gələcək qonaq üçün saxlayır...

“Açıq kitab” romanında ailə-məişət mövzusu dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi problemləri kontekstində təqdim olunur...

Romanın qəhrəmanı Kərim Gəldiyev deyir:

“Dörd tərəfimiz kapitalistdir, hansı ki, hər dəqiqə bizə qarşı vuruşur, biz qalib gəldikcə sinfi mübarizə kəskinləşir. Biz indi hər addımda düşmən axtarmalıyıq. Lap evimizdəki o atanamıza, arvadımıza da inanmamalıyıq! Çünki bəlkə düşmən agentidir. Çox da ki ata, ya anadır. Zahirə baxmaz!. Bəli, bəli! Sənə deyirəm siyasi məqalələri yaxşı oxu! Oxu, görərsən orada yazılıb ki, sinfi düşmən necə hiyləgərdir. Necə rəzildir, necə alçaqdır”.

“İclas qurusu” (1954) Mir Cəlalin o hekayələrindəndir ki, ideya-məzmunu bütün dəqiqliyi ilə bir ifadədə ümumiləşdirilib hekayənin başlığına çıxarılır. Və təfərrüata varmadan əvvəl onun “etimoloji izah”ı verilir:

“Əncir qurusu, ərik qurusu, zoğal qurusu – bunlar çox olur, iclas qurusu isə tək-tək olur.

Bir var ki gün altında quruyan, bir də var ki, iclaslarda quruyan, suyunu çəkən, həyat hissələrini itirən”.

Yazıçı mətləbə keçməyə yenə də tələsmir. Oxucunu (ünvanı!) “oyadıb” hali edir ki, “iclas qurusunu siz tanıyırsınız. Adını bilməsəniz də, özünü yaxşı tanıyırsınız. Aریق bədənini qabağa əyib, dizini bükərək sürəkli addımlarla gedən adamı siz küçədə, idarə qapılarında, pilləkənlərdə çox görürsünüz”.

Və sovet cəmiyyətinin qarşısızalmaz iclas “ehtiras”ından (partiya iclası, komsomol iclası, fəallar iclası, kolxoz iclası...) törəmiş xəstəliyin xarakterik qurbanının təkrarsız portreti təqdim olunur:

“O haraya tələsir? İclasa!

Qoltuğundakı boz, sürtülmüş qovluq səliqəsiz yığılmış kağız-kuğuzla doludur.

Bunlar nədir? Protokol! O bütün ömrü boyu başı aşağı, dünyadan bixəbər, qaşqabaqlı, sifəti bulud kimi tutulmuş, fikirli gəzir.

Nəyi düşünür? Qərarı!.. ”

“Sovet adamı” bu cür qərarlardan (və həmin qərarları qəbul edənlərdən) nəinki 30-cu, 40-cı, hətta 50-ci illərdə də qorxurdu. Və bu qorxu o qədər güclü idi ki, əks-sədası 60-cı illərdə də eşidilirdi...

“İclas qurusu üçün gecənin-gündüzün, yazın-payızın, istinin-soyuğun, yerin-göyün heç bir fərqi, əhəmiyyəti yoxdur. Suların səşindən, çiçəklərin ətrindən, quşların mahnısından, müsiqidən, gülüşdən, şənlikdən uzaq olan bu qaradiməz adamı görəndə kimisi heyrət edir, çoxunun da acığı gəlir”.

Yazıçı hiss edilmədən “adam”ı “iclas”a, “iclas”ı “adam”a çevirə-çevirə tipik bir “iclas-adam”, yaxud “adam-iclas” obrazı yaradır. Və bu obrazın məhz siyasi-ideoloji hadisə olduğunu, mənşəyini sovet ictimai idarəçilik təcrübəsindən aldığını ondan görürük ki, cəmiyyətdə nə qədər gözəgəlimli, nüfuzlu, “doğma”dırsa, xalqın etnoqrafik “mənliliy”ini metafizik (və fəvqəlkonyuktur!) bir stabilliklə qoruyub saxlayan ailə “ada”sında o qədər yad, hətta anlaşılmazdır. Ancaq bundan xəbəri yoxdur... Və ola da bilməzdi...

“Güman etməliyik ki, iclas qurusu ancaq ictimai yerlərdə belədir. Siz düşünürsünüz ki, evinə qayıdıb papağını çıxaran da, arvadı, uşağı ilə danışanda iclas qurusunun halı dəyişmiş olur, üzündə işıq, dodağında təbəssüm doğur?”

Yox! Səhv edirsiniz. O, iradəli, prinsipli, müstəqim adamdır. Onun şəxsi ailə həyatı özü də bir növ iclasdır. O bir dəfə qət etmişdir ki, iclas üçün yaranmışıq, başımız qərar ha-

zırlamaq, barmaqlarımız protokol yazmaq, əllərimiz çəpik çalmaq, səsimiz çıxış etmək üçün bizə verilmişdir”.

İclas qurusunun bu ehtirası o həddə çatır ki, dünyanın, kainatın “iclas-protokol-qərar” mehvərində dolandığına belə şübhə etmir...

“Onun fikrincə, bütün kainat da mühüm bir iclasdan sonra yaranmış və imzalanmış bir qərar üstündə dayanır. İnanmırsan, başını qaldır göyə bax. Gör neçə milyonlarla ulduzlar sədrlik edən Ayın başına toplanmışdır. Min illərdən bəri göydə elə qızğın iclas gedir ki, bəzən gurultusu yerdə qulaqlara düşür”.

Lakin mövcud inzibati idarə sisteminin yetişdirdiyi bu bədbəxt adamın surunun yerimədiyi bircə məkan varsa, o da Ailədir... O Ailə ki, hələ də öz etnoqrafik inersiyası ilə yaşamaqda davam edir. Və iclas qurusunun şəxsində bütün təkidlərinə, hətta təcavüzkarlığına rəğmən həmin inzibati idarə sistemi oraya müdaxilə edə bilmir ki, bilmir...

Ancaq Quru da Qurudur. Və öz tarixi missiyasını həyata keçirmək üçün hər cür mübarizəyə hazırdır:

“Uşağı bələyib evə gətirdilər. Quru kağızlar aləmindən baş qaldırıb baxmadı da. Meyransa ərindən xahiş etdi ki, bir yaxşı ad tapsın. İclas qurusu bu məsələni kluba iclasa keçirdi. Orada çox ad təklif olundu, ata razı olmadı, öz təkliflərində təkid etdi:

– Məruzə!

İclasdakılar qəhqəhə çəkib gülüşdülər və sonra çəpik çaldılar.

Qızın adı qaldı Məruzə”.

...Qız böyüdükcə “problemlər” də çoxalır. Və ortaya elə

məsələlər çıxır ki, onları iclasla həll etmək çətindir. Ancaq bunu iclas qurusuna başa salmaq ondan da çətindir...

“Meyransa xahiş ədası ilə dedi:

– Bəlkə, vaxt verəsən, iclasın olmayanda elçilər gəlsin, danışıasınız?

– Elçini neyləyirəm. Qız istəyən adam şəxsi işini, şəklini göndərsin, tanış olum, sonra müzakirə edib baxarıq”.

Vəziyyətin hansı yerə çatdığını görən gənclər qərara alırlar ki, İclas qurusunu bu işə qatmayıb öz “problem”lərini özləri həll etsinlər. Və çox keçmir ki, ata qızından belə bir məktub alır:

“Ata, biz çox müzakirə elədik, düşündük, daşındıq. Sizə zəhmət vermədən ZAQS-a getdik. Sabah toyumuzdur, oğlan evində olacaq, iclasdan sonra vaxtın olsa, buyurub gələrsən. Qızın Məruzə”.

... Ev dəyirman daşı kimi İclas qurusunun başına dolandı”.

Əlbəttə, əvvəl-axır belə də olmalı idi. Və yazıçı inanır ki, Ailə-mənəvi-əxlaqi zənginliyin, ümumən insanı insan edən dəyərlərin alınmaz qalası, ən möhkəm təbii istinadgahıdır. O münasibətlər ki, cəmiyyətdə nə qədər yayılırsa yayılsın, ailəyə daxil ola bilmirsə, mənəvi-əxlaqi (və bəşəri!) normaya çevrilə bilməz...

“İnsanlıq fəlsəfəsi” hekayəsində (1958) bir sosialist ailəsinin taleyindən söhbət gedir:

“Ağcanın başına elə bir iş gəldi ki, ailə səadəti alt-üst oldu.

Baxış yağlı maşın kimi çox işlək adam idi. Ağrı, yorğunluq, zəiflik ona kar salmazdı. On beş ilin ərzində onun işdən qaldığını görən olmamışdı. Adı həmişə məruzələrdə, şəkli lövhələrdə, işi dillərdə idi. Heç kimin gümanı gəlməzdi ki, bu zirək kişiye də xəstəlik yaxın düşər.

...Ölüm qara qartal qanadını bu gözəl, bu munis xanımın üstündə görəndə, iti caynaqları ilə Baxışın qəlbini parçalayanda, sanki hər şey bitdi!

Ağcanın illər boyu bəslədiyi arzu və ümidlər elə sarsıldı, tamaşasına durduğu füsunkar qayalıqlar kimi birdən-birə elə uçulub töküldü ki, dünya və aləm başına fırlandı.

Baxışın vəfatından xəbər tutanlar axışıb gəldilər, idarə qalmadı baş sağlığı yazmasın, maşın qalmadı dəfn mərasiminə çıxmasın, adam qalmadı bu adlı-sanlı ustaya yanib heyfslənməsin”.

Ancaq Ağcanın qapısını başqa məqsədlə döyən də olur... Və cavabını alır...

“Baxışın tanışlarından biri, ara-sıra mərhumun qapısını açan, ərək ilə yeyən-içən gödək, gövdəli kişi başsağlığına gələndə Ağcanı kənara çağırırdı. Gizli söz deyən kimi, səsini alçaltı:

– Ağca xanım, heç fikir-zad çəkmə. Allah rəhmət eləsin. Dünyanın işidir. Bir yandan bağlayan fələk, bir yandan açar. Özün bilməmiş olmazsan ki, mən yenə subayam. Səni özüm nikah eləyəcəyəm, uşaq da ki...

- Tfu sənın murdar sifətinə! Sən bu evdə nə qədər çörək yemisən, ay xain! Tfu alçaq üzünə sənın, tfu!..

Gödək kişi daş dəymiş köpək kimi zingildəyərək yox oldu”.

Baxışın iş yoldaşları Ağcaya onun yoxluğunu unudurmağa çalışırlar...

“Bu evdə qərribə bir aləm vardı. İşıqlı pəncərənin qabağında zər haşiyəli çərçivədə qıvrımsaç, güləş, sağlam, sinəsi açıq bir bənnanın şəkli dayanmışdı. Yox, bu şəkil deyildi. Elə də şəkil olarmı? Güclü bir igid dayanmışdı. Sanki Baxış öz

otağına göz qoyub hər şeyə baxır, sevgilisinin də, oğlunun da duruşuna, oturuşuna, dinib-danışmağına diqqət yetirirdi. Deyəsən bu saat stol üstündə hoppanıb boğazlı çəkmələrini geyəcək, döşəmədə gəzinəcək, Ağcanı da, Nadiri də danlayıb deyəcək ki, niyə geyinib konsertə getmirsiz, mən buradayam, niyə darıxırsız? İşinizdə olun”.

* * *

Ailənin ən mühüm missiyası yeni nəsli hər cəhətdən sağlam, həm ailə ənənələrinə, həm də cəmiyyətin birgəyaşayış tələblərinə uyğun böyütməkdən ibarətdir ki, bu, Mir Cəlalin ailə metafizikasının üçüncü əsas şərtidir...

Əhəd Hüseynov yazır:

“Ailədə qarşılıqlı ehtiramı, ailə üzvlərinin qarşılıqlı məsuliyyət daşmasını ən vacib keyfiyyət hesab edən Mir Cəlal ailəni cəmiyyətlə bağlayan mənəvi əlaqəyə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Ailənin xoşbəxtliyi, mənafeyi və tələbləri məhdud məişət məsələsi deyil, bunlar ictimaiyyətin, kollektivin, ümumən cəmiyyətin yüksəlişi, mənafeyi və tələblərilə bağlıdır. Xüsusən valideynlə övlad arasındakı məhəbbət duyğuları, atalıq haqqı sayı övladın ailə qarşısındakı məsuliyyət hissi elə daxili-mənəvi bağlardır ki, bunlara etinasız yanaşmaq olmaz”.

Yazıçının “Şəxslə məsələ” (1940) hekayəsi bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Və ədəbi tənqiddə geniş müzakirə olunmuşdur... Atası Məsum kişini əvvəl şəhərə – öz yanına gətirən Verdiyev çox keçmir ki, təzə gəlin Cənnətin şıltaqlıqlarına uyaraq naxələflik edib atasını evdən qovur...

“Cəmiyyət üçün xeyirli vətəndaş olmaq məsələsini Mir

Cəlal ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr etdiyi hekayələrdə də əsas mövzu kimi işləmişdir. Yazıcının qənaətinə görə, gəncliyin həyatda müstəqil, səmərəli və qüsursuz fəaliyyət göstərməsi üçün ailənin mənəvi nüfuzu, istiqamətverici rolu əsasdır...

“Oğul” (1945), “Əsgər oğlu” (1953), “Nazik mətləb” (1958) hekayələrində təsvir olunan ziyalılar sağlam ailə tərbiyəsi gördüklərindən bütün istedad və qabiliyyətlərini cəmiyyət üçün səfərbərliyə almağa hazırdırlar” (Əhəd Hüseynov).

“Heykəl uçulanda” hekayəsində (1962) ailə tərbiyəsi görməmiş, daha doğrusu, belə bir tərbiyənin əksini görmüş qudurğan bir gəncdən bəhs olunur. Ona dərhal su vermədiyinə görə qarşısındakı stəkanı camaatın gözü qarşısında su satan qızın başına çıxıran, sonra da özü su doldurub içərək heç nə olmamış kimi rahatca çıxıb gedən həmin gənc, şəhərin “böyük adam”larından birinin – Aşumovun oğlu imiş.

İş elə gətirir ki, Aşumov ölür...

“Fələk öz işində idi. Yenə öz qaydası ilə səhər açılır, axşam vaxtında düşür, günəş, bulud, külək, yağış, hava, hamısı qaydasında! Aşumovun uşaqlarının işi qəribə oldu. Bu firon uşaqlar indi kağız kimi qatlanmalı oldular. Necə də qatlanmasınlar? Hara baxdılar, bir havadar görmədilər. Bunların gözü-nə dağ görünməz, Aşumov görünərdi. Ataları həmişə qarşılarında uca bir heykəl kimi durardı. Uşaqlar elə bilirdilər ki, bu şəhərdə sözü keçən, adı tutulan bir adam varsa, o da atalarıdır.

Şəhərin idarəsini, təşkilatını, adamların həyatını quran, qaydaya salan da ancaq atalarıdır. Amma elə ki, Aşumov öldü, gördülər yox, ey dili-qafil! Nə qoyub, nə axtarırsan? Ölən bir qarğa, ya sərçə imiş! Dünyanın, camaatın heç vecinə deyil!”

Mir Cəlal əmindir ki, milli ailə ukladının möhkəmliyində onun qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulması, valideynlər arasında hörmət-ehtiramın mövcudluğu nə qədər mühümdürsə, övladların həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan sağlam böyüdülməsi də o qədər əsasdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yeni ailənin təməli köhnə ailədə qoyulur...

Son söz

Azərbaycan xalqının tərəqqisi, milli (və dövlət) müstəqilliyinin qazanılması Mir Cəlal kimi görkəmli şəxsiyyətlərin – ideya mühəndislərinin milli idealları (və həmin ideallar uğrunda mübarizələri!) üzərində qərar tutur. Bu idealların (və mübarizələrin) tarixini öyrənib ümumiləşdirmək “milli mənəvi irs” dediyimiz fundamental ictimai yaddaş təcrübəsini mənimsəməyin birinci, ondan bütün miqyası (və dolğunluğu) ilə faydalanmaqsa ikinci şərtidir.

Hər bir xalqın milli mənəvi irsinin əsasında ilk növbədə onun ədəbiyyatı dayanır. Çünki ədəbiyyat funksional strukturu etibarilə olduqca dinamik, milli ictimai şüuru həm təmsil etmək, həm də ona təsir göstərmək baxımından olduqca mötəbər, nüfuzlu və səlahiyyətlidir. Mir Cəlal müəllim öz mühazirələrində həmişə təkrar-təkrar deyərdi ki, “elm də, sənət də məfkurədir”... Ancaq bir millətin məfkurəsini (milli ideologiyanı!) daha dərindən, daha təfərrüatlə əks etdirmək baxımından sənətə, onun da içərisində ədəbiyyata daha çox üstünlük verərdi. İnsan, cəmiyyət, həyat barədəki düşüncə, qənaət, eləcə də tərəddüdlərini, əsasən, ədəbi obrazlarda təcəssüm etdirən yazıçı- mütəfəkkir üçün, əlbəttə, ədəbiyyat çox önəmli idi. Və bu önəm bir də ondan irəli gəlirdi ki, yüz illər boyu Azərbaycan xalqının milli məfkurə axtarışları öz əksini ən ardıcıl şəkildə məhz ədəbiyyatda tapmış, öz kütləvi (və effektiv) idrak təcrübəsinə də məhz bu məkanda (ədəbi- bədii söz məkanında) yiyələnmişdi.

Mir Cəlal, ilk növbədə, mənsub olduğu xalqın milli mə-nəvi (etnoqrafik!) taleyinin bilavasitə daşıyıcısı; ikincisi, hə-min taleyin kamil (və səmimi!) tədqiqatçı-təfsirçisi; nəhayət, üçüncüsü, yeni tarixi şəraitə uyğun təbliğatçı-reformatoru ol-muşdur.

Zahirən sakit, təmkinli, hətta cari hadisələrə laqeyd gö-rünən ədib əlinə qələm alanda, yaxud onu anlayacaq məclisə düşəndə həqiqəti deməkdən heç zaman çəkinməmişdir...

Cəfər Xəndan yazır:

“Mir Cəlal açıq tendensiyanı sevən yazıçılardandır. Məhz buna görə də yazıçı şəxsiyyətini qabarıq göstərməkdən çəki-nən müəlliflərdən fərqli olaraq, o, bu şəxsiyyətin fəallığına xüsusi əhəmiyyət verir”.

Mir Cəlal müdrik şəxsiyyəti (və mükəmməl milli idealla-rı) ilə bizim klassik müasirimizdir...

ƏLAVƏ

“Bir gəncin manifesti”ndən “Bir səfirin manifesti”nə

Görkəmli Azərbaycan ziyalı-intellektualı Hafiz Paşayev müstəqil Azərbaycan Respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatlarında, eləcə də Amerikanın bir sıra digər ölkələrində Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfir missiyasını uğurla başa vurduqdan sonra nəşr etdirdiyi (və çox keçmədən müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş) “Bir səfirin manifesti” kitabı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunəsi olan “Bir gəncin manifesti” romanına həm diqqəti artırdı, həm də romanın yenidən (və müasir ədəbi-ictimai təfəkkür mövqe-rakursundan!) dərk üçün ideya-metodoloji imkanlar açdı.

Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” ilə Hafiz Paşayevin “Bir səfirin manifesti” arasında, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif janrlarda yazılsalar da, həm ideya-məzmun, həm də ifadə-üslubca kifayət qədər dərin əlaqələrin olması heç bir şübhə doğurmur ki, buna ən müxtəlif səbəblərdən tamamilə təbii baxmaq lazım gəlir.

“Bir gəncin manifesti” 1930-cu illərin sonlarında qələmə alınıb, ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalının 1939-cu il nömrələrində (№ 6, 7, 8, 9), 1940-cı ildə isə iki dəfə ayrıca kitab şəklində nəşr olunub. Və romanın böyük uğur qazanmasının nəticəsidir ki, hər on ildən bir yenidən işıq üzü görməklə Azər-

baycan ədəbiyyatının ən populyar əsərlərindən birinə-istər kütləvi, istərsə də peşəkar ədəbi maraq obyektinə çevrilib.

“Bir səfirin manifesti”nə gəldikdə isə, bədii əsər olmasa da, onun da populyarlığı (və şöhrəti!) “Bir gəncin manifesti” ilə müqayisə oluna bilər.

“Mir Cəlal, Püstə xanım və Aqilin xatirəsinə” həsr olunmuş əsərin “Giriş”ində müəllif yazır:

“Kitabın adının seçilməsi Mir Cəlalin məşhur “Bir gəncin manifesti” romanı ilə bağlıdır. Həyata baxışlarımın, dünyagörüşümün formalaşmasında atamın fəvqəladə rolu olub. Bunu vurğulamaq niyyətim günahsız da olsa, plagiat kimi görünə bilər. Amma hər kəsin həyatı özlüyündə bir manifest deyilmi?!”

Məlumdur ki, birinci “Manifest” yazıçımın, ikinci isə diplomatin əsəridir. Və bu, həmin əsərlərin fərqli üslubi texnologiyalarda meydana çıxması üçün ciddi zəmin olduğundan, haqqında söhbət gedən plaqiatlıq təhlükəsini istisna etməlidir. Lakin məsələnin mahiyyətinə vardıda daha bir sıra məsələlərə münasibət bildirmək tələb olunur ki, onlardan birincisi “Bir gəncin manifesti” ilə “Bir səfirin manifesti” müəllifləri arasında “atalar və oğullar” probleminin, prinsip etibarilə, müşahidə edilməməsindən irəli gələn (və xüsusi qarşılıqlı anlaşma məhrəmliyilə seçilən) sələf-xələflik münasibətidir. Bu isə plagiatlıqdan yox, varislikdən danışmağı tələb edir.

Hafiz Paşayevin “Manifest”i, həm Azərbaycan, həm də ümumən dünya tarixinin son dərəcə mürəkkəb ictimai-siyasi dövründə – 1992-2006-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının ABŞ-da Fəvqəladə və Səlahiyyətli Səfiri olmuş bir azərbaycanlı ziyalının “xatirələri və şəxsi mülahizələri”dir. Ancaq bu, zahirən belədir... Və əslində, Mir Cəlalin “Manifest”ində də

həyatın çox dərin qatlarına nüfuz edən mükəmməl (və polifonik) təfəkkürün mahiyyətini (və miqyasını) təsəvvür etmək üçün “zahiri olan”dan “batini olan”a adlamaq lazım gəlir.

Hər iki “Manifest”in qəhrəmanı müstəqil bir etnik-mədəni toplum olaraq tarix səhnəsinə çıxıb özünün milli (və siyasi!) mənliliyini təsdiq etməyə çalışsan, bu mübarizələrində hər cür maneələrlə üz-üzə gələn Azərbaycan xalqıdır!.. Atanın “Manifest”ində diqqət daha çox daxili, Oğulun “Manifest”ində xarici problemlərə yönəlsə də, hər iki əsər həmin problemlərin həllinə bir mövqedən – xalqın (və Vətənin) taleyi mövqeyindən yanaşdığına görə burada (hər iki halda) “daxili” və “xarici” anlayışları xeyli dərəcədə şərtidir.

Fikrimizcə, “Manifest”lərin sələf-xələflik münasibətini gücləndirən əsas amil hər iki əsərin zərurət üzündən (və vaxtında, yəni nə tələsmədən, nə də gecikmədən) qələmə alınmasıdır. “Bir gəncin manifesti” yazılanda – keçən əsrin 30-cu illərində mövcud tarixi şərtlər daxilində Azərbaycanın milli varlığının hüdudlarını müəyyənləşdirib həm daxili, həm də xarici təhlükələrdən qorumaq ehtiyacı vardı... “Bir səfirin manifesti” də həmin ehtiyacdən yarandı. İkinci “Manifest” bilavasitə XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindəki hadisələrin təhlili təcrübəsinin təzahürü olsa da, heç şübhəsiz, XX əsrin əvvəllərindəki mübarizə təcrübələrinə əsaslanmaya bilməzdi. Ancaq təbii ki, öz zəmanəsinin diqtəsi ilə meydana çıxdı...

“Bir səfirin manifesti” müəllifi söhbətə diplomatdan çox, yazıçı kimi, daha doğrusu, yazıçı texnikası ilə başlayır:

“Yazıçılardan kimsə demişdir ki, yazmaq məcburiyyətini hiss etməyən yazmamalıdır. Mən də həmişə bu fikirdə olmuşam ki, oxucuya çatdırılmalı mövzunun həqiqi dəyərinə güclü inamın yoxdursa, gərək yazmayasan”.

Burada əsərin “həqiqi dəyərinə güclü inam”dan irəli gələn iddianı hiss etməmək mümkün deyil... Əlbəttə, bu, ən azı ona görə tamamilə təbiidir ki, hər bir əsər öz-özlüyündə müəyyən iddianın məhsuludur. Ancaq, fikrimizcə, “Bir səfirin manifesti”ndə milli ziyalı-ideoloq məsuliyyəti hər hansı iddiadan daha güclüdür:

“Azərbaycan Respublikası ilə Amerika Birləşmiş Ştatları arasında münasibətlərin yaranma tarixinin, bu münasibətlərin on beş il ərzində inkişaf mərhələlərinin oxucu kütləsində maraq doğura biləcəyinə şübhəm yoxdur. Ölkəmizin Vaşinqtonda ilk səfiri kimi bu mövzunu işıqlandırmaq məsuliyyətini həmişə hiss etmişəm. Dövri mətbuatda vaxtaşırı məqalə və müsahibələrim dərc olunmuşdur. Amma hesab edirdim ki, fikir və mülahizələrimi, yaddaşımda həkk olunmuş görüş və hadisələri təfərrüatı ilə yalnız ABŞ-da vəzifəmi başa vurduqdan sonra təqdim etmək daha düzgün olardı. Budur, bu təfərrüatları kitab şəklində oxucuların ixtiyarına verirəm”...

“Bir səfirin manifesti”ndəki müəllif məsuliyyəti, ilk növbədə, onunla səciyyələnir ki, hər cəhətdən səmimi bir məsuliyyətdir. Və bu səmimiliyin ideya-estetik (və humanist) arxetipi olaraq “Bir gəncin manifesti”nin, ümumən Mir Cəlal yaradıcılığının (və sözün geniş mənasında üslubunun) xarakterini yada salmaq, elə bilirik ki, nəinki mümkündür, hətta demək olar ki, zəruridir. Lakin unutmamaq olmasın ki, Mir Cəlal istər “Manifest”də, istərsə də digər çoxsaylı əsərlərində həmişə sovet dövrünün siyasi-ideoloji təsiri (əslində, təzyiqi) ilə hesablaşmış, digər görkəmli dövrdaşları kimi o həddə qədər səmimi olmuşdur ki, məlum konyuktur həddləri aşmasın. Böyük yazıçı-mütəfəkkir sovet gerçəkliyinin ən “səciyyəvi” illərində –

repressiyanın tüğyan elədiyi 30-cu illərdə qələmə aldığı “Manifest”də səmimilik konsepti yalnız milli mənlilik şüurunun bütün dolğunluğu ilə təzahürünə çalışmaqla məhdudlaşmır, həm də mətnin bədii toxumalarını təşkil edən güclü stilizasiya (improvizasiya!) məharətində, mətnaltı effekt-texnologiyalarda süxurlaşır.

“Bir gəncin manifesti” Mir Cəlalin yazıçı üslubunun xarakterik təzahürü olan məşhur “Proloq”la açılır...

“O, bir aşılıb-daşan, qoca ağacları kötüyü ilə alıb aparan qəhvəyi sulara, bir də buxarlanan şum torpaqlara göz yetirir, dərinədən köks ötürərək düşünürdü: “Ah, bunda, dünyanın bu nemətlərində mənim də bir barmaq payım olaydı. Heç olmasa çox yox, bir çərək yerim, bir çanaq suyum olaydı. Necə əkər, necə becərər, necə bəslərdim. Mənim də qapım çuval dolusu taxıl, evim təknə dolusu çörək görərdi. Mən qabarlı əllərimi qulağıma qoyar, sinəmin sazına toxunub mahnı çağırardım:

*Dolayda kəklik qovdum,
Dağda yemlikdən doydum.
Mənə bol ruzi verən
Torpağa nişan qoydum.*

...Cavan oğlan sanki göylərə səpdiyi, yaz küləyinə verdiyi mahnıları ilə sinəsini boşaltmış, özündə bir yüngüllük duydu. Nəzərlərini dağdan-kövşəndən yığaraq yenə öz işinə, xışın əlcəyinə güc verib cüt sürməyinə davam etdi. Zəmini başa getməmişdi ki, birdən-birə torpağın işıqlandığını, hər yerdən kölgələrin çəkilib getdiyini duydu. Sanki bir anda kimsə, hansı bir qüvvə isə buludları qovub üföqləri gümüş kimi təmizlə-

di. Cavan cütcü başını göyə qaldıranda günorta yerinə qalxan Günəşin bütün gücü və əzəməti ilə dayandığını gördü. Sanki bayaq oxunan mahnılardakı həsrət və arzuları Günəş eşitmişdi. Ona görə, məhz ona görə dünyaya, hər şeydən əvvəl bu zəhmətli kövsənlərə, cütcülər yurduna həmişəlik və ümumi bir aydınlıq gətirmişdi...”

20-ci, 30-cu illər Azərbaycan xalqının tarixinə məhz bu cür sosial-siyasi təlatümləri, inqilabları, faciələri (və işığı, Günəşi!..) ilə gəlir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xalqın mənəvi-ruhi ehtiyacı kimi meydana çıxıb get-gedə güclənən, müxtəlif xarakterli lokal, yaxud beynəlxalq müzakirə-münaqişələrdə formalaşmış milli ideologiyaya çevrilən müstəqillik ideallarını, bir tərəfdən, daxili hərcmərcliklə müşayiət olunan siyasi, iqtisadi və mədəni gerilik, digər tərəfdən isə, böyük güclərin hər cür konyuktur maraqları, təcavüzkar iddiaları və həddi-hüdudu bilinməyən provakasiyaları imtahana çəkir.

Bolşevizm önə çıxaraq köhnə Rusiyanın xarabalıqları üzərində yeni Rusiyanı - Sovetlər Birliyini qurur. Və bu qurulumlar, inqilablar çox şey vəd etdiyi kimi, çox şeyləri də məhv edir... İnsanın dünyagörüşünü, mənəvi axtarışlarını, tərəddüdlərini şuarlar əvəz edir. Və nəticə etibarilə, sovet adamı, sovet ziyalı, sovet təfəkkürü formalaşır...

“Bir səfirin manifesti”nin müəllifi “Bir gəncin manifesti”nin müəllifi haqqında yazır:

“Amerika Birləşmiş Ştatlarına ilk dəfə 1975-ci ildə gəlmişdim. Elmi işçi kimi. Hələ o zaman bu ölkə mənə böyük təsir bağışlamışdı. Soyuq müharibənin şiddətli vaxtları olmasa da, sovet sisteminin hər yerdə qulaqları vardı. Geri döndükdə gördüklərimin hamısını həmsöhbətlərimə danışa bilmirdim.

Qayıtdığım gün yaxşı yadımdadır. Mir Cəlal müəllim mənə öz otağına çağırdı, təklildə təəssüratlarımı öyrənmək istədi. Əvvəlcə, sakitcə qulaq asdı, sonra müəyyən suallar verdi və nəticədə “Elə mən də təxminən söylədiyim kimi təsəvvür edirdim”, – dedi. Onu da əlavə etdi ki, muğayat olum, hər yerdə açıq danışmayım. Stalin-Bağirov repressiyalarını yaşamış nəsil üçün rejim vahiməsindən azad olmaq asan deyildi”.

“Bir gəngin manifesti”ndə yazıçının ən yaralı yeri, yəqin ki, Baharın taleyidir. Və əgər buna ağızdolusu “tale” demək mümkündürsə... İctimai həyatın bütün ağırlığı əslində bu bərədə heç bir təsəvvürü olmayan yazıq yetimin üzərinə düşür.

Kimdir Bahar?..

“Anası Baharı çox sevərdi.

Bunu yazmamaq da olar; çünki hər bir ana övladını sevir və sevməlidir. Lakin Sona arvadın analıq sevgisində çoxlarına xas olmayan ayrı bir əlamət, ayrı bir xüsusiyyət vardı.

...Sonaya elə gəlirdi ki, uşaqlarını yetim və ehtiyac içində tərək edib gedən kişi həmişə qəbirdə narahatdır. Sal daşların altında, yaş torpaqlar üstündə hər dəqiqə başını qaldırır körpə, yetim oğluna baxır...

Sona indi əziz uşağını lüt, gözüyaşlı, döyülmüş, təhqir olunmuş görəndə ürəyinin başı yandı”.

Əlbəttə, Baharın varlı, özünü kənddə hamıdan yüksək tutan, “qudurmuş” bir ailə tərəfindən döyülməsi faktına müəllif, nəticə etibarilə, nəinki ictimai, həm də sinfi-siyasi mənə verir. Burada sovet ədəbiyyatına məxsus ideoloji konyuktur varmı?.. Təbii ki, var. Ancaq yazıçının ustalığı ondadır ki, o dövr üçün olduqca səciyyəvi olan vulqar sosiologizmə yol vermir, həyat həqiqətini təhrif etmir, bu həqiqətin təbiiliyini, tərəvətini mövcud ideoloji şərtlər daxilində mümkün qədər qorumağa çalışır.

Və sinfi mübarizə özünəməxsus start alır...

“ – Yalan deyirsən, ana, Baharın böyük təqsiri var. Onun təqsiri kasıblıqdır, kasıblıq! Bu zəmanədə kasıblıqdan böyük günah nədir? Canın çıxsın, kasıb olma! Yıxıl öl, kasıb olma!

Mərdanın səsində, hərəkətində başqa həyəcan duyuldu. Sona oğlunun belə, “beyniqanlı” halını az görmüşdü. Cavan, güclü, enlikürək adam, indi ona doğma oğlu, mehriban balası kimi yox, əzəmətli, qüdrətli bir nağıl qəhrəmanı kimi göründü.

...Qadın dediklərinə peşman oldu: “Bu nə iş idi tutdum, beyniqanlıdır. Gedər, artıq-əskik danışar, dilim qurusun, yüz-başının çənginə düşər, evim yıxılar...”

Yazıçının mətləbə – hadisələrin gedişində daha geniş miqyas alacaq, daha da dərinləşəcək ziddiyyətlərə bu cür zərif, hissiyyatlı bir “nöqtə”dən başlaması, prinsip etibarilə, sovet ədəbiyyatı priyomu deyil, burada xalq ədəbiyyatından, epos ənənələrindən gələn bədii texnika hakimdir. Və bu texnikanın təzahürünü (və təsirliliyini) Mərdanla Hacı İbrahimxəlilin “görüş”ündə də hiss etmək mümkündür...

“Mərdan hirsindən boğulurdu. Aləm onun gözünə bir yarınar təndir kimi görünürdü. O, özünü bu odun içində sanırdı. Ömrünü, gününü, ailəsini, səadət və ümidini yandıran bu alovun içində yalnız bir şeyi qorumaq, yalnız bir şeyi xilas etmək üçün çalışırdı: şərəfini, izzəti-nəfsini, hüququnu.

...Hacı İbrahimxəlilin nəriltisinə çıxan qadınlar qışqırır Mərdanı söyürdülər. Nökərlər yüyürüb Hacıyı Mərdanın əlindən almaq istədilər. Mərdan acıqlandı:

– Kənar durun! Yaxın gəlməyin!

Əslinə baxsan, nöqərlərin araçılıq eləməyi zahir üçün idi. Hacıнын yediyi kötək onların da ürəyini sərirlədir...”

Dastan təhkiyəsi davam edir. Və məlum olur ki, Mərdanın Hacı İbrahimxəlili döyməsi yalnız onun şəxsi intiqamı ilə məhdudlaşmayan elə bir ictimai zərurət imiş ki, bu xəmir hələ çox su aparacaqmış. Və bütün Güney kəndini (bu ad da, heç şübhəsiz, simvolikdir!) “qudurmuş” hampalara, ağalara, bəylərə qarşı gələcək azadlıq mübarizələrinə hazırlayacaqmış...

Mərdanın ailə intiqamına əsaslanan qiyamı dərhal ictimai rezonans doğurur. Və burada sovet ədəbiyyatı sxematizmindən danışmaq yenə də yersiz olardı... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, söhbət daxili təlatümlərinin coşqunluğu ilə bütün cəmiyyəti sarmış elə bir dövrdən gedir ki, hər insanın taleyi ilə bütövlükdə xalqın taleyi bir-birindən ayrılmazdır. Verilən vədlər, həmin vədlərin arxasında dayanan xeyli dərəcədə real ümidlər patriarxal münasibətlərin “müqəddəsliyi”inə ciddi şübhə yaratmaqda, bir vaxtlar elə kəndin özündəcə həll olunmalı, yat-yut edilməli problemlər onun hüdudlarını aşıb xüsusi sosial-inzibati dəyər qazanmaqdadır...

“...Səhərin gözü açılar-açılmaz Güney kəndi atlı ilə doldu. Bu son günlərdə Güneydə inkişaf edən qəribə hadisələrin sürəti hamını düşündürür, məşğul edirdi: köç yolunun qırağında, balaca bir gölün ətrafında, uzun qovaq, qarağac, söyüd kölgələrində səssizcə yatan, zahirən səs-küydən uzaq görünən kənd, indi dəstə-dəstə atlıların, pristavların, naçalniklərin, müstəntiqlərin ovlağı olmuşdu. Yüzbaşının başı yaman qarışmışdı. Gələnlər bir deyil, iki deyildi...”

Və beləliklə, balaca Güney kəndi bütöv Azərbaycanın obrazına çevrilir. Bir tərəfdə yüz illərin ənənəvi patriarxal kənd ukladı, digər tərəfdə yeni zəmanənin gətirdiyi “anlaşılmazlıqlar” Güneyi elə çulğayır ki, az-çox ağılı başında olan hər kəs

istər-istəməz hadisələrin arxasınca sürünməli, mahiyyətini ya bilmədiyi, ya da öz arşını ilə ölçdüüyü olaylara həyatı bahasına reaksiya verməli olur. Nəticə etibarilə, “min ilin insanı” onu hər tərəfdən əhatə edən, onun ənənəvi (və kifayət qədər sadələvh!) dünyasına yeni qaydalar tətbiq etməyə çalışan Zəmanəyə münasibətdə özünəməxsus mütəfəkkirə çevrilir.

Və Mir Cəlalın nasir qələmi bu cür hallarda esseistikaya keçib ideya-bədii möcüzələr yaradır:

“Onlara çörəyi cirə ilə vermirlər. Analarından ayırmırlar, isti yataqdan qovmurlar. Xış dərinə batanda onlar yıxılmırlar. Ayaqlarını zəncir kəsmir. Gözlərinə qılçıq dolmur...”

Gün bir az qalxan zaman bağ-bağçada oynayan, talvarlarda söykəlib kitaba baxan bəy balaları, kərə yaxmacı yeyən hampa uşaqları nə qədər xoşbəxtdirlər. Hər başıpapaqlıdan gizlənən yeniyetmə, nişanlı qızlar nə qədər xoşbəxtdirlər! Onlar heç nəyə həsrət deyillər. Yavan arpa çörəyi onların ağzını aparmır. Üzləri gün altında qabıq qoymur. İstidən gözləri ağrımır, dizləri gizildəmir, tərdən boğulmur, qızdırmaya düşmürdülər. Damlarında süfrə-süfrə alma, ərik qaxı sərənlər, tut qurudanlar nə qədər xoşbəxtdirlər! Onlar möhtac və ac deyil. Bağların, bağçaların, dirriklərin məhsulu onlarındır. Ağ, qırmızı, şirin sulu əriklər... Peyvənd alçalar, gavalı, yazpayız almaları, kişmiş üzüm salxımları... Bahar baxdıqda ağzı sulanırdı. Həyat ona həm dadlı, həm da acı gəlirdi. Kəndin ortasından axıb uzaqlara yol alan, kül altında kərənti tiyəsi kimi işıldayan Səbey çayı, çay üstündə xəyal kimi uçan qaranquşlar, Badamlı bulağının buz kimi sərən suyu, söyüd kölgələri, həyətlərdən göyə ətir sərən məxmər, mixək gülləri, gülöyşə nar ağacları... Bir badya köpüklü süd verən inəklər, ya-

şıl yamaclar... Arabalar dolusu novbar yemişlər, zolaqlı şamamalar... Mələşən quzular, bal yığan, beçə verən arılar, kövşənə səs salan çoban mahnıları, kəklik ovu...

Bunlar kimin üçündür, bunlar kimindir? Ay dünya, nələrin var!

Ax, ağacda yarpaq, budaqda quş olaydım! ”

Xatırladaq ki, bu nikbin, yaşamaq eşqi (və işığı!) ilə dolu intonasiya 30-cu illərə aiddir...

Həyat öz ailəsindən, qonum-qonşusundan başqa heç kimi tanımayan, heç kəslə ünsiyyəti olmayan kənd arvadını – Sonanı da geniş ictimai münasibətlər burulğanına çəkir, onu məcbur edir ki, dünyanı ayaqlaya-ayaqlaya qapısının ağzına qədər gəlib çıxmış yadellilərlə münəqişəyə qoşulsun...

“...Hindistan kökünə salmaq, var-yoxundan çıxarmaq, aldatmaq, tora salmaq üçün gəlmişdir. Əbəs deyil ki, missterin atı, faytonu yola çıxanda bəylər qurban gətirir, ayağından öpür, övliya kimi səcdə edirlər. İt itin ayağını basmaz”. Mister bəylərin, hampaların havadarıdır, onlar da ağalarının qədrini pis bilmirlər, sağ bilməsinlər!..

– Ay binamuslar, ay tülküdən əskiklər!

Sona hiddətini söz-söyüşdə ifadə etmək istəyirdi. Bu da mümkün deyildi. Bunların, camaata qatil kəsilən bu yüzbaşı və pristavların işləkləri, əməlləri qara cinayətlər silsiləsi kimi onun gözü qabağında dururdu. Bir müddət bunlar xalqı fəslə paylaşalara, əfəndilərə satdılar. İndi də ingilislə satırlar...”

Və kənd arvadı uzaq, dalda bir kəndin də dünyada baş verən mürəkkəb (və qaynar) proseslərin əhatə dairəsinə düşdüyünü öz sadələvh (ancaq işıqlı!) təfəkkürü ilə anlamağa başlayır:

“Sanki Sona vətəninin, xalqının başına gələn fəlakətləri öz həyatında aşkar hiss edirdi. Körpə bir uşağın sevincini də qarət edən bu canavar iştahlıları kim, nə zaman bizim ana torpaqlardan qovacaqdır? Nə zaman, nə zaman?..

Sonanın ən böyük arzusu bu günü görmək, bu qarətçi quldurların dalınca ağır bir daş atmaq idi... “Ax, balalarım olmayaydı, düşmənimi dişimlə didərdim!..”

Sonanı belə güclü edən nədir? Sovet ideologiyasının yazıçıya “təzyiq”imi, yoxsa etnoqrafik həssaslıq, yazıçının öz xalqının tarixi ideallarına sədaqətimi?.. Fikrimizcə, ikinci amil birincidən müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür...

“Yasavul onun şikayətini eşitmək istəmədi:

– Zülmədən keçib, ay arvad, sən tərs danışmasan, ceyranı özün qucağına götürüb ingilisin qapısına aparsan, yəqin bir qızıl peşkəş də alacaqsan! Bu da sənin kimi kasıb arvadın bəsidir... Ceyran sənin nəyinə yaraşır? Uçuq daxmanamı? Daha da səni kasıblıqdan qoyur...

Yasavulun məsləhətinə Sona güldü, tərs-tərs müsahibinə baxıb bu sözü təkrar etdi: “Qızıl, qızıl!”

Baharın bəslədiyi ceyran balasını ingilisə peşkəş Sonanın özü aparmalı olur. Və yolda “əlindən qaçırır”... Qaçmış ceyran balasını tutmaq fikrinə düşən ingilisə isə ceyran balası yox, eşşək balası – qoduq qismət olur...

Mir Cəlalin çoxsaxəli, çoxspektrli üslubundan, yaradıcılıq qüdrətindən gələn (və bir qədər də Mirzə Cəlilin təsiri ilə mükəmməlləşən) satirik təhkiyəsi hərəkətə gəlir:

“Mister fikirləşdi ki, yəqin bala ceyrandır, buynuzu çıxmayıb. Boynunun iriliyi onu təəccübə saldı. “Bəlkə, – dedi, bu da ceyranın bir cinsidir”. O, qamışlığın qırağında fənər işi-

ğında tutduğu ceyranı ətraflı gözdən keçirirdi. Şofer də bir qıraqdan durub içindən güldü. O, bildiyini demək istəyirdi, lakin cəsarət eləmir.

...Mister qəzəblə qoduğa bir təpik vurub nifrətlə geri çəkildi. Heyvanın başına üç patron sıxdı, ölüsünə barmağını silkələdi:

– Sabah mən o yüzbaşının dərisinə saman təpdirməsəm, böyük britaniyalı adı mənə haram olsun! Qoy aziyatlar bilsinlər ki, kiminlə zarafat edirlər! ”

Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsində ingilislərin iştirakı, tarixdən məlumdur ki, nə qədər ciddi siyasi reallıq olsa da, o qədər də tragikomik olaylarla yadda qalmışdır... Və Mir Cəlal azsaylı Azərbaycan yazıçılarındandır ki, bu mövzuya xüsusi həssaslıqla yanaşmış, bu günə qədər zərb-məsəl olaraq qalan strateji münasibətini bildirmişdir... Və bu münasibətin nə qədər mükəmməl etnoqrafik (və etnopsixoloji!) əsasları olduğunu bir daha göstərmək üçün bir az uzaqdan başlamaq lazım gəlir...

“İşıqlandıqca adamlar bir-birini diqqətlə seyr edirlər: kimi qabağına qatdığı sağmal inəyini, kimi qoyun-quzusunu haylayıb satmağa aparır. Uzaq kəndlərin hansındansa, bir kişi eşşək üstündə bəkməz gətirir. Piyadaların bəzisi qoltuğunda boğça, bəzisi çiyində heybə, bəzisi dalında bir şələ odun, kimi qucağında samovar aparır. Budur, cavanca bir gəlin, boğazından kəsib yıdığı yumurtaları, ağzına saman tökdüyü səbətdə bazara aparır. O, qulpsuz səbəti bala kimi bəgərinə basmışdır. Ehtiyatla, başaşağı yeriyir. Ağ yabısına şor metalı, bir az da güzəm yükləyib üstünə minən uca, bir gözdən mayıf adam “xəbər dar” deyib piyadaları keçir. Ot arabasının dalınca

gedən qoca enlikürək, qarasaqqal kişi bir əlində ları xoruz, bir əlində də bir torba zoğal qurusu aparır, çarığının bağını bərkitmək üçün yolun kənarına çəkilir. Karvan onu gözləmir. Uzun yolu tez qət etmək üçün sakit yeriyən və həftəbazarına doğru gedən bu əhali karvanının üzü payız havası kimi tutqun idi. Deyərdin onları səhər-səhər isti yataqdan zorla qovmuşlar. Gözə görünməyən naməlum bir qüvvə onları qamçılaya-qamçılaya bazara, cibi dolu, tamahkar alverçilərin hüzuruna aparır. Çoxunun sifətindən şikayət yağır. Kiminin də odlü gözləri qəzəb saçır. Sanki o qəzəbli baxışlar xalqa ehtiyac və qara gün gətirən “naməlum qüvvəni” axtarır.

...Sona da o yolun yolçusudur. Bu, onun ilk bazar səfəridir. Ömründə birinci dəfədir belə bir karvana düşür, birinci dəfədir həftəbazarına gedir və evindəki “var-dövləti”nin son mətahını, “Yusif-Züleyxa” xalçasını satmağa aparır...”

Ümumiyyətlə, “Bir gəncin manifesti”ndə bir sıra bu cür mükəmməl mətn parçaları vardır ki, öz-özlüyündə bütöv sənət əsəri, böyük yazıçının təkrarsız yaradıcılıq istedadının əvəzsiz məhsuludur. Və bu, yalnız ana dilinin ruhuna hakim olan bir qələm (və söz) adamının qüdrəti deyil, həm də dahi bir rəssamın tablosu, ondan da az dahi olmayan bir bəstəkarın simfoniyasıdır...

Ən başlıcası isə, bu, Azərbaycan tarixinin məlum dövrünün heç bir tarix kitabında bu dərəcədə təsirli (və obyektiv!) təsviri mümkün olmayan məsum mənzərəsidir... Hər şeyin məcburiyyət üzündən bazara çıxarıldığı, dəyər-dəyməzinə satıldığı illərdir...

“ – Bacı, qiyməti neçədir?”

Sona bir az duruxdu.

Kənddə qiymət qoydurub sonra bazara aparmağı düşünmüşdüsə də səhər tezdən çıxanda tamam unutmuş, xalçanı götürüb yoluna düzəlmişdi. Özü isə ürəyində bir qiymət tutmamışdı. Tuta da bilməzdi; çünki bu satış, bazar malı deyildi. Onun qiyməti isə heç vaxt və heç bir pulla ifadə edilə bilməzdi. Sonanın inandığı adam olsa nə qiymət deyərdi? Onda deyərdi: “Xalçanı apar, əvəzinə tabağım çörək, Mərdanımı qurtarmaq üçün rüşvət pulu ver”.

Yazıçı demək istəyir ki, nəyi varsa bazara çıxarmağa, adət etmədiyi texnologiyalarla satmağa məcbur olmaqla yanaşı, xalqda bu alqı-satqıdan gələn “gəlir”in dəqiq ünvanı, təyinatı barədə aydın təsəvvür də yoxdur... Nə satılır?.. Niyə satılır?..

Və Sona tarixi bir qərar qəbul edir:

“...Xalçanı çəkib aradan yığdı və pəhləvan kimi qoltuğuna vurdu:

– Satmıram, – dedi, – vəssalam!

Xalçanın küləyi, soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri-geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

– Görürsən? Düzü elədir. “Hara getsə, – deyir, – onu mən alacağam”.

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərlərilə həm taciri, həm mister süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

– İtə ataram, yada satmaram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən evdə yağdı daşır. Onun dalınca iki hərıs canavar gözü baxır, yanırıdı”...

Bu atalar sözü neçə illər idi ki, Azərbaycan xalqının bəddii-fəlsəfi təfəkküründə mövcud idi. Mir Cəlal yeni tarixi

dövrə yerində, məqamında elə xatırladı, elə aktuallaşdırdı ki, o, bütöv bir milli ideoloji prinsipə, öz gələcək taleyini həll etməli olan xalqın əlində mənəvi silaha döndü... Və təsadüfi deyil ki, XX əsrin sonlarında – artıq böyük yazıçı- mütəfəkkirin bu dünyada olmadığı illərdə də həmin silah-prinsip müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqa ilham verən ideya-estetik amillərdən biri idi...

Baharın romanı onun faciəli aqibətilə bitir...

“Məşədi kırıməmiş, dimdikli tərəzi şaqquldayır, sarı zənbillər yağlı ətlə dolurdu. Güclü və zalım qış qüvvəsini ancaq yoxsullara bildirirdi. Həyat öz soyuq şiddətilə kiminə divan tutur, ilıq ləzzətilə kiminə meydan açır, soyuq dövrən öz qansızlığı və amansızlığı ilə davam edirdi.

Yalnız o balaca və adamsız uşaq yox idi. Yenicə çiçəklənən Bahar, qışın cəngəlliyində məhv olmuş Bahar daha yox idi. Ondan acı bir xəyal qalmışdı. Baharın cırıq, köhnə papağı yolda, qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi...”

Və “Bir gəncin manifesti” bundan sonra bütün diqqəti böyük qardaşın – Mərdanın ictimai-siyasi tərcümeyi-halı üzərində cəmləşdirir...

“Mərdan bir ah çəkdi, kənddə sahibsiz qoyub gəldiyi anasını, qardaşını xatırladı. Bu qışın günündə lüt-ayaqyalın uşağın yaman halını düşündükcə onu od götürürdü: görəsən, kimlərin tövləsində daldalanır. Görəsən, acından kimə yalvarır. Göyərmiş əllərilə, görəsən, kimin damında qar kürəyir...

Mərdan anasının, beş-altı aydan bəri buraxıb gəldiyi ailənin bütün əzab-əziyyətlərində özünü məsul və müqəssir gördü. “Burada dünyanın düzəlməyi ilə məşğul olursan, öz doğ-

ma ana və qardaşının halından xəbər tutmursan. Onların kimi var? Onlar sənin əlinə baxırlar”...

Mir Cəlalin yaradıcılıq təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının istedadlı (və milli düşüncə təmayüllü) nümayəndələri mövcud şərtlər daxilində belə, xalqın həyat ideallarını kifayət qədər dəqiqliklə əks etdirmiş, yeni dövrün (qeyd edək ki, bir çoxlarının indiyə qədər təsəvvür etdiyinin əksinə olaraq, “yeni dövr” anlayışı “sovet dövrü” anlayışından çox-çox geniş, çox-çox rəngarəng və çox-çox tarixidir) ədəbiyyatını yaratmışlar. Və mühüm cəhətlərdən biri də budur ki, yeni dövr bütün ehtirasları, emosional iddiaları, tərəddüdləri, ideoloji axtarışları ilə bütövdür... Azərbaycanın müasir mədəni, sosial və siyasi varlığı bu xaotik (və amorf!) bütövlükdən yaranırdı... Yer kürəsi toz-dumanlıqlardan yarandığı kimi...

Nəyin “daxili”, nəyin “xarici” problem olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildi...

Anası Sona kimi Mərdan da ingilislə üz-üzə gəlməli olur, ancaq təbii ki, fərqli səviyyədə...

“Qənbər irəli yeridi:

– Sən nə haqq ilə Böyük Britaniya hökumətinin nümayəndəsini...

Mərdan onun sözünü ağızında qoydu.

– Britaniya nümayəndəsi yeddi iqlim basa-basa burada, Azərbaycanda nə qələt eləyir? Sizin Britaniya ağaları ilə qohumluğunuz haçandandır?..

...Zahirindən, libasından sadə bir çoban, biçinçi, “acından ölməyə macal tapmayanın biri” zənn etdiyi bu nazik oğlanın ağızından çıxanlara Qənbər inana bilmədi. O güman etdi ki, bu sözlər kiminsə, oxumuş, çoxbilmiş bir adamın ağızından çıxır”...

Bu, o deməkdir ki, sahibsiz bir ölkənin daxili ilə xarici arasında heç bir hədd-hüddud yoxdur, əgər belə demək mümkünsə, astarı üzünə çıxmışdır. Bilmək olmur ki, diplomatiya oyununu “xarici”yə qarşı oynayasan, ya “daxili”yə... Çünki “xaric” bütün gücü, təsir dairəsinin əhatəliliyi ilə “daxil”dədir. Və bu daxildəki “xariciliy”i xalqın təkə siyasi yox, mənəvi varlığından da qoparıb çıxarmaq üçün diplomatiyanın analoqu olmayan üsullarını tətbiq etmək lazım gəlir... Dövlət qulluqçusu olan komendant, Qənbərin əlindən Mərdanı məhz bu “üsul”la xilas edir:

“Zəhmət çəkin, Qənbər, bu işə istiqanlı yanaşmayın, qarşınızda duran at-eşşək oğrusu deyil, Böyük Britaniya dövləti-hümayuni işində... Bu siyasi canidir. Bu saat mən təcili yatab ilə onu millət məhkəməsinə göndərərəm. Orada necə lazımdır, divanını tutarlar. Xəbəri sizə çatar. Xahiş edirəm, mənə mane olmayasız ki, iş gecikər, qatar yola düşür. Buna mən məsulam. Cavab istəyirlər. Atamı yandırarlar...”

“Bir gəncin manifesti”ndə iki etnososioloji məqam ayrıca izah və ya təhlil tələb edir: onlardan birincisi xalqın təbii ağıl, düşüncə, mühakimə istedadı, ikincisi isə nə qədər müxtəlif siniflərə, silklərə, zümrələrə ayrılrsa da milli bütövlüyüdür ki, bunlardan birincisi daha mühümdür. Və tarix dəfələrlə göstərmişdir ki, azərbaycanlı düşdüyü yeni şəraitdən kifayət qədər rahat baş çıxarmağa, gözlənilməz, yaxud adət etmədiyi hadisələri ilk baxışdan düzgün qiymətləndirməyə, təcridən zəruri təcrübə qazanıb düzgün qərarlar çıxarmağa qadirdir.

Biz bunu “Bir səfirin manifesti”ndə də görürük... Hafiz Paşayev hansı şəraitdə, hansı şərtlər daxilində səfir təyin olunduğunu yazır...

“1992-ci il noyabr ayının 13-də Prezidentin fərmanı ilə mən Azərbaycan Respublikasının Vaşinqtonda Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri təyin olundum. Səlahiyyət dairəmə eyni zamanda Kanada, Meksika, Kuba və digər Latin Amerikası ölkələri də daxil edilmişdi. Yaxşı yadımdadır, şair Nəriman Həsənzadə zəng edib məni təbrik etmişdi və zarafatla demişdi ki, Elçibəy dünyanın yarısını sənə tapşırıdı.

...Fərman verildəndən bir az sonra Prezident Əbülfəz Elçibəylə görüşdüm. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Prezidentlə görüşüm səfir təyin olunmaq barədə fərman verildikdən sonra baş tutmuşdu»...

Səfir davam edir:

“Fakt ondan ibarət idi ki, hər müsafirə xarici aləmdən müjdə gətirən və o aləmə müjdə apara biləcək şəxs kimi baxmağa məcbur idik. Azərbaycan sərhədlərindən kənarında nə qan bahasına əldə etdiyimiz müstəqillikdən, nə də başımıza gələn müsibətlərdən xəbər yox idi. Xarici aləmi öyrənmək və onu müstəqilliyimizdən xəbərdar etmək istəyimiz güclü idi. Və təəssüflər olsun ki, təşrif gətirən hər bir müsafirin həqiqətən kim olduğunu araşdırmaq imkanımız yox dərəcəsində idi.

“Bir səfirin manifesti” müəllifi “Bir gəncin manifesti” müəllifi qədər səmimi analitikdir...

...“Yenicə formalaşmaqda olan Azərbaycan diplomatiyasının sıralarında məsuliyyət hissi güclü idi. Bu diplomatiyanın ilk nümayəndələri formal xarici siyasət təhsili almamışdılar. Kimi fizika alimi, kimi ədəbiyyatşünas, kimisə sadəcə ingilis dili mütəxəssisi idi. Acı həqiqət ondan ibarət idi ki, yeni yaranmaqda olan dövlətin peşəkar mütəxəssislərə ehtiyacı çox idi. Belə mütəxəssislər isə yox dərəcəsində idi. Axı keçmiş

imperiya daxilində azərbaycanlı vətəndaşın diplomatiya və ya idarəetmə sahəsində təhsil almaq imtiyazı yox idi. Yeni dövlət öz kadrlarını onların müstəqilliyə olan etiqadına görə seçirdi. Xaricə yollanan diplomatlarımızın brifinqi çox qısa olurdu. Tapşırıq birmənalı və sadə idi: Azərbaycan xalqını xaricdə ləyaqətlə təmsil etmək. İşin incəliklərini isə işlədikcə öyrənməli idik. Daha dəqiq desək, diplomat təyin olunmuşduq, diplomatiyanın nə olduğunu isə özümüz öyrənməli idik”.

Bu isə o deməkdir ki, müstəqillik hansı mənadasa nemətdir, ancaq səlahiyyət deyil... Xüsusilə hər cür müstəqilliyə “yiyə durmaq” iddialarının tüğyan etdiyi müasir dünyada... Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müstəqilliyə qovuşduğu ilk illərdə onun cəzasını “layiqincə” çəkdi, bədəlini lazımınca ödədi: ərazimizin beşdən biri işğal olundu, minlərlə vətəndaşımız qırıldı, bir milyon azərbaycanlı qaçqın düşdü... Və ən təhlükəlisi isə o idi ki, daxili hərəmərclik, iğtişaş, dövlətə itaətsizlik başladı...

Yeganə bir təsəlli vardı ki, o da milli (və mütərəqqi!) qüvvələrin müstəqilliyə inamı, ondan duyduqları qürur və bu qüruru bir də heç zaman itirməmək cəhdləri idi...

“1993-cü il fevralın 6-da “Aeroflot”un təyyarəsi Vaşinqtonun Dallas hava limanında yerə endi. On üç saatdan çox yol uçmuş sərnişinlər səbirsizliklə təyyarədən çıxmağa can atırdılar. Çıxış isə bir qədər gecikdirilməli oldu. Sərnişinlər öz aralarında rusca gileyləndiyi bir vaxtda, xüsusi qonaqlar üçün ayrılmış minik maşını təyyarəyə yaxınlaşdı. Bir daha çıxışa can atan sərnişinləri sakitləşdirən amerikalı dövlət məmuru təyyarəyə qalxaraq ingilis dilində ucadan elan etdi: “Azərbaycan Respublikasının Səfiri Hafiz Paşayev və xanımı çıxışa də-

vət olunur”. Səs-küy bir anlığa sükutla əvəz olundu. Yüzlərlə rusun istehzal baxışı altında mən, həyat yoldaşım Rəna xanım, qızım Cəmilə və oğlum Camal özümüzə yol açaraq çıxışa doğru irəlilədik. Minik maşınının qapıları bağlandı və təyyarədən ayrıldı. Ruslar isə gözləməli oldular”...

...Mərdan tədricən peşəkar inqilabçıya çevrilir...

“Mərdan bu yerdə dayanıb nəfəsini dərir, həm də sıxlaşıb dayanan, papağı ilə tərini silən, gözlərini onun üzünə dikən kəndlilərə diqqət edir. Kəndlilər, sanki bu “rəncbər”dən gözləmədikləri təzə sözləri yaxşı eşitmək iştahası ilə daha da sıxlaşır, irəliyə can atırlar.

Mərdan, sanki dediklərinə yekun vuraraq, bir az da uca-dan danışır:

– Bəsdir daha! Biz ki, indi fəhlə – kəndli hökumətini yaratmışıq, biz ki, indi qanlar bahasına işləri öz əlimizə almışıq, gərək neyləyək? Birinci borcumuz budur ki, gərək ayılaq! Ayılaq, yoldaşlar! Dost-düşməni tanıyaq!”

Lakin Mərdan anlayır ki, o, yeni həyatın tələblərinə tam cavab verməkdən hələ çox uzaqdır... Tək ona görə yox ki, yazı-pozu bilmir, klassiklərin əsərlərindən xəbərsizdir, həm də ona görə ki, “yeni həyat”ın özü də ziddiyyətlərlə, anlaşıl-mazlıqlarla, “improvizasiya”larla doludur...

“Çaybulaq kəndində bu lap açıq görünürdü. Qarakişi adlı bir kəndli iclasda qalxıb “höcət” edirdi.

– A bacıoğlu, – deyirdi, – sən hampanın torpağını talayıb mənə verməklə, əkdiiyim-biçdiyim halal olarmı? Biz müsəlmanıq axı! Allah Quranda deyib özgə iynəsi ilə tikilmiş paltar geyib namaz qılсан, batildir. Sən indi gətirib özgənin yerinə xış salmaq, toxum səpmək istəyirsən, bu hansı dində var?

Onun məhsulu it qanından haramdır! Onu yemək olarmı, ona əl vurmaq olarmı?!

Qarakişinin dediklərini təsdiqləyənlər də oldu.

Mərdan ona belə cavab verdi:

– Haram-halal mövhumatdır, yoldaş! Hampanın yeri bizə ana südü kimi halaldır.

Qarakişi daha da pis danışdı:

– İndi ki, haram-halal yoxdur, o minib gəldiyiniz arabanı mənə verin, bostanıma peyin daşayım!

Mərdan dedi:

– O bizim deyil, sənin kimi bir kəndli qardaşındır.

– Yer də elə! Özgə malını...

Mərdan öz inamında möhkəm olan kəndlini başa sala bilmir. Və ona məsləhət görürlər ki:

“ – Sən gərək haram-halal məsələsini qoymayaydın.

– Mən qoymadım, o özü açdı.

– O çox da açdı. Sən gərək sübut eləyəydin ki, yer hampanın deyil. deyəydin yerdür, hampa qoluzorlu olub, çəkib yoxsulun əlindən alıb. Yer əkənindir. Elə desən, sözü kəsilərdi. Sabir neçə il bundan qabaq gör nə yaxşı yazıb:

Zəhmət əkənin, güc öküzün, yer özününkü,

Bəyzadələri, xanları neylərdin, İlahi?!

Sən gərək bunu deyəydin. Kəndlilər Sabirin sözünə inanırdılar”...

Hər iki “Manifest”də Güney Azərbaycan mövzusunda qarşı-sıalınmaz bir həssaslıq var: bunun birinci səbəbi Mir Cəlal ailəsinin Şimala Cənubdan gəlməsidirsə, ikinci (və daha mühüm) səbəbi hər iki müəllifdə Azərbaycan xalqının bütövlüyü təsəvvürünün canlılığı, mükəmməlliyi və perspektivliliyidir...

“Birdən ortaboylu, kiçik, qara papaqlı, misri libas geyinmiş bir cavan adam görüldü. Pəncərə qabağında dayandı, kənara yayılan gur işığın önünü kəsdi. Bu, iranlıların “şahənşah” dedikləri, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin şirin qəhqəhə ilə aləmə tanıtdığı, yaşı düşməsə də İran xalqının boynuna minməyə tələsən, qol çəkməyi təzəcə öyrənən Sultan Əhməd idi. Onun kök üzü, enli və sallaq idi. Qulaqlarının qabağına sallanan qalın tükədən məlum idi ki, sıx saç var. Şah bir xeyli vaxt şəkil kimi durdu. Sanki fotoqraf qabağında dayanmışdı. Sonra bir sağa, bir sola meyil edib yavaşca başını tərpətdi, yenə yox oldu.

Mərdan ərizəçilərin qapıdakı ingilis mühafizlərilə deyişdiyini eşidirdi. Orkestr mane olsa da, vaqonun ağzındakı qalmaqal ucalırdı. Fit çalındı. Mərdan ətrafa boylandı. Heç kəsin gözləmədiyini bir anda qatar hərəkətə gəldi”.

Şah ilə “görüş” Gəncə vağzalına yağışmış İran mühacirlərini tamamilə məyus edir...

“Bir səfirin manifesti” müəllifi Amerikadakı Azərbaycan mühacirətini indiyə qədər bu mövzuya həsr olunmuş heç bir əsərdə görmədiyimiz bir miqyas (və peşəkarlıqla) təhlil etmişdir...

“ABŞ-da yaşayan azərbaycanlı icması vahid tərkibli deyildir. Bu icmanın əksəriyyətini islam inqilabı zamanı İran Respublikasından qaçıb, Amerikada sığınacaq tapan azərbaycanlılar təşkil edir... Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyindən keçən dövr ərzində bu qrup daxilində etnik mənsubluq və mentalitetin müəyyən mənada təkamül etdiyini müşahidə etmək olar. Bir şeyi nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, bu qrupun əksəriyyəti İran Respublikasında doğulmuş, fars mədəniyyəti təsirində böyüyüb, boya-başa çatmışdır. Lakin onlarda azərbaycanlılıq həddindən artıq güclüdür, varlıqlarında Azərbaycan mədəniyyətinin xüsusi çəkisi vardır”.

Və səfir davam edir:

“İndiyə kimi yadımdadır, Vaşinqtona gələndən bir qədər sonra azərbaycanlı icmasının bir sıra nümayəndələri ilə səfirlikdə görüşürdük. Ehtirasları cilovlamaq qeyri-mümkün idi. Yeni Azərbaycan Respublikasının onlara hansı gözlə baxdığını bilmək istəyirdilər. “Xeyli xub, səfir bəy. Ağa, bizə deyən görək, Siz bizə hansı gözlə baxırsuz. Yəni sizlər bizi azərbaycanlı hesab edirsiniz, ya fars sayırsuz? ” Ehtiraslarla yanan bu gənc əslində təmsil etdiyi icmanın uzun müddət cavab tapmaq istədiyi bir sualı verirdi. Azərbaycanlılıq nə deməkdir? Bu məfhumu coğrafi sərhədlər və ya vətəndaşlığı isbat edən pasportla ölçmək olarmı? Və əgər bu mənsubluğu sərhədlər daxilinə salmaq, pasportla sübut etmək olursa, o zaman onu hansı məkanda və ya ideologiyada axtarıb tapmaq olar?”

Azərbaycan diasporu, onun tarixi və müasir durumu barədə uzun illərin ardıcıl, hərtərəfli müşahidələrinin, təhlillərinin nəticəsi olaraq, Hafiz Paşayev yazır:

“ABŞ-da Azərbaycan diasporu haqqında yürüdülmən fikrin və ya siyasətin əsasını ilk növbədə aşağıdakı mülahizələr təşkil etməlidir: bu diaspor gənkdir, müxtəlif istiqamətlərdən gəlmiş, müxtəlif səbəblər üzündən bir yerə toplaşmışdır. Yaşı az, tərkibi çoxşaxəli, mentaliteti rəngarəng olan bir diasporun formalaşması mürəkkəb bir prosesdir, vahid fikrə əsaslanma bilməz.

Şübhəsiz, diasporun formalaşmasında təşkilat kimi qurumların böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cür təşkilatlar arasında Amerikanın Azərbaycan Cəmiyyəti və Ümumdünya Azərbaycan Konqresinin rolu böyükdür”.

Səfir çox mühüm (və tarixi!) bir məsələyə toxunur:

“Adətən, bağlı qapı arxasında keçirilən görüşlərin məzmunu bağlı qovluqlarda qalır. Belə də olmalıdır. Bu xatirələri yazdıqca etika və diplomatiya normalarına tam riayət etməyə çalışmışam. Lakin indi bir faktı açıqlamaq istərdim. Bunu özümə mənəvi borc hiss etdiyimi tam qətiyyətlə qeyd edirəm. Klinton-Əliyev görüşündə müzakirə olunan məsələlərdən biri də cənubi azərbaycanlıların vəziyyəti idi. Vaxtın darlığına baxmayaraq, Prezident Əliyev İranda 30 milyona yaxın azərbaycanlının yaşadığı barədə Prezident Klintonu məlumat verdi. Müstəqil Azərbaycanın Prezidenti Amerika Birləşmiş Ştatları kimi fəvqəldövlətin başçısı ilə görüşürdü. Məmləkətinin kifayət qədər problemi olmasına baxmayaraq, Prezident vaxt tapıb, millətinin sanki unudulmuş bir parçasını da beynəlxalq gündəliyə salmışdı”.

Əlbəttə, belə bir faktın geniş ictimaiyyətə bildirilməsi yalnız məlumat xarakteri daşımır, həm də öz-özlüyündə çox böyük mənəvi-ideoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Hafiz Paşayev “Bir səfirin manifesti”ndə yeni Azərbaycanın qurucusunun – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin unudulmaz obrazını yaratmışdır...

“1993-cü ilin yayında məni Dövlət Departamentinə görüşə dəvət etmişdilər. Klinton administrasiyasının yüksək vəzifəli şəxsləri Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən narahatlıq hissi keçirirdilər. Keçmiş “Politbüro” üzvü, “KQB” sədri hakimiyyətə gəlmişdi. Mənə verilən suallarda sərtlik hissini duymamaq qeyri-mümkün idi... Üstündən bir neçə ay keçir və məni bir daha Dövlət Departamentinə dəvət edirlər. Eyni otaq, eyni şəxslər. Bu görüş isə o görüşdən deyildi. ABŞ hökumətinin üzü gülümsəyən məmurları bu dəfə özlərini rahat

hiss edirdilər. Onların fikrincə, Heydər Əliyev Azərbaycanın ümididir və nəinki Azərbaycanda, ümumiyyətlə bölgədə sabitliyin dayacağı ola bilər. Əvvəlki görüşün gərginlik və sərtliyi mehribanlıqla əvəz olunmuşdu”.

Səfir davam edir:

“Siyasət yetişmiş sənətkarlar meydanıdır. Heydər Əliyev belə sənətkarlardan idi. Zənnimcə, millətpərəstlik, profesionalıq və dövləti idarəetmə təcrübəsi bu şəxsin ən böyük istedadı idi. Ümumdünya geopolitik şahmat taxtasında məharətli oyunçu kimi tanınan və bu ləqəblə də tarixdə qalacaq Heydər Əliyev istər daxildə, istərsə də xaricdə siyasi şahmat oyununu məharətlə udub, müstəqilliyimizin qorunması və inkişafında həlledici rol oynayıb. Bu mənada bu şəxsin bir siyasi xadim kimi Azərbaycan xalqına və dövlətçiliyinə xidmətləri əvəzsizdir”.

“Bir səfirin manifesti”ndə Ümummillə Liderin dövlət quruculuğu (və idarəçilik) üsulu yüksək dəyərləndirilməklə yanaşı, onun şəxsi iradəsi, diplomatik maneraları da dəqiq müşahidə-epizodlarla xatırladılır:

“Dik gəzirdi. Əzəmətini itirmirdi. Elə NATO-nun tədbir zalına da eyni əzəmət və qürurla daxil oldu. Hərçənd, heç kəs hiss etmirdi ki, cəmi bir gün əvvəl Corc Vaşinqton Universitetində tibbi müayinədən keçmişdi. Bu onun Amerikada ilk tibbi müayinəsi idi. Dəmir iradəsi vardı bu insanın. Eyni iradə ilə də NATO tribunasına qalxdı və çıxış etdi”.

Hafiz Paşayev on üç illik diplomatik fəaliyyəti ilə Amerikanı bir peşəkar olaraq özü və Azərbaycan dövlətinin rəsmi xarici (beynəlxalq!) siyasəti, “Bir səfirin manifesti” ilə isə bütün Azərbaycan ictimaiyyəti (və tarixi!) üçün kəşf etdi...

“Məşhur ingilis yazıçısı Mark Tven ABŞ Konqresinə isti-

nad edərək, onu axırıncı qanuni cinayətkar sinif adlandırmışdı. Üstündən bir əsr keçməsinə baxmayaraq, Mark Tvenin bu sözləri öz qüvvəsində qalır”.

Və əlavə edir:

“İndiki kimi yadımdadır, uzun zaman Konqresin üzvü olan və yüksək nüfuza malik senatorlardan biri öz köməkçisini bir dəfə yanıma göndərmişdi. Bir qədər söhbətdən sonra, köməkçi gəlişinin səbəbini izah etdi. Sən demə, senatorun vəziyyətdən yaxşı xəbəri vardır, amma seçki dairəsində seçicilərin əksəriyyəti erməni olduğu üçün Azərbaycanın lehinə səs verə bilməz. Senator ümid edir ki, biz onu başa düşərik və üzr istəyir. Absurd idi, lakin senatora hörmətim də artdı. Heç olmasa, fürsət tapıb üzr istəmişdi.

Siyasi sistemin çatışmazlığı ədalət və həqiqəti kölgədə qoya bilər. Konqres üzvləri yalnız istefa verdikdən sonra 907-ci Bölmənin ədalətsiz olduğunu açıq etiraf edirdilər”.

Səfir Amerika ermənilərinin düşüncə tərzinin tək cə diplomat yox, həm də cəmiyyət filosofu olaraq aydın (və mükəmməl) şərhini verir:

“Amerikada erməni icmasının radikal mövqedən çıxış etməsi yeni bir fakt deyildir. Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin qızılaşmasında bu icmanın xüsusi rolu olub. Zənnimcə, Ermənistan erməniləri ilə diaspor erməniləri arasında kifayət qədər fərq vardır. Diaspor sıralarında radikalıq daha güclüdür. Erməni icmasının mentaliteti tarixin müəyyən bir halqasında ilişib qalıb. Bu icmanın şüuru keçmişin yükündən xilas ola bilmir. Zaman keçir, siyasi və gündəlik reallıqlar dəyişir. Lakin tarixin müəyyən bir anı erməni icmasının şüur və yaddaşını əsirlikdən xilas etmir. Bu icma arasında nifrət və ikrah

hissi o qədər güclüdür ki, onun gözləri gələcəyi görməkdən, qulaqları isə məntiqi eşitməkdən məhrumdur”.

Və ümumiləşdirir... Özü də son dərəcə səmimiyyətlə... Və peşəkarlıqla...

“Əminəm ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunacaq, erməni və Azərbaycan xalqları yenə yanaşı yaşamalı olacaqlar. Lakin bir şeyə də tam əminəm. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf yolu heç vaxt hamar olmayacaq. Bəlkə də əlli və ya yüz ildən sonra bu sətirləri oxuyanlar gülümsəyib fikirləşəcəklər ki, Hafiz Paşayev çox sadələvh bir səfir olub. Kaş belə də olaydı. Kim bilir, bəlkə əlli və ya yüz ildən sonra ABŞ siyasi sistemi kökündən dəyişəcəkdir? Lakin nə qədər ki, o sistem dəyişməyib, Vaşinqtonda oturan Azərbaycan səfirinin baş ağrısı kəsməyəcək və xarici siyasət aparatı Bakı ilə Vaşinqton arasında münasibətlərdə elastikliyi, çevikliyi saxlamaq və ictimai fikri lüzumsuz ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq məcburiyyətində qalacaq”.

“Bir səfirin manifesti” Azərbaycanın Amerikada təbliği məsələsinə də geniş yer ayırır.

Və “Azərbaycan İnternəşinal” jurnalı üzərində xüsusi dayanır:

“Azərbaycan İnternəşinal”ın müvəffəqiyyətində çoxlarının rolu olub. Bu şübhəsizdir. Lakin bu jurnalın tanınmasında, onun yüksək səviyyədə təqdim olunmasında Prezident Heydər Əliyevin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Betti Bleerin Prezident Əliyevlə ilk müsahibəsi indiki kimi yadımdadır. Dayanmadan danışdı. Bu şəxs haqqında öz fikrinin tam dəyişdiyini yorulmadan təkrar edirdi. Betti Bleer Heydər Əliyevin simasında əsl dövlət xadimi ilə üzləşmişdi. Heydər Əliyev «Azərbaycan

İnternəşinal»ın timsalında mühüm və nüfuzlu bir beynəlxalq nəşrin olduğunu anlamışdı. Rəğbət qarşılıqlı idi. Prezident bu jurnalı dəstəkləmək fürsətini əldən verməzdi. Vaxtaşırı Betti Bleer və Piruz Xanlu ilə görüşərdi. Bu görüşlər jurnalın yeni nömrəsinin çıxdığı vaxta təsadüf etdikdə, Prezident öz marağını nümayiş etdirərdi. Jurnalın redaksiya heyəti ilə hər bir görüş televiziya ekranların da təkrarlanardı, bu barədə ictimai mətbuatda məlumat verilərdi”.

“Bir səfirin manifesti” bir diplomatdan daha çox, mənsub olduğu xalq (və dövlət) qarşısında öz vəzifə borcunu şəərəflə yerinə yetirmiş bir vətəndaşın son sözü ilə başa çatır...

“2006-cı il iyul ayının axırı. Meh həsrətində olan Vaşinqton əslində sakit günlərindən birini yaşayırdı. İl boyu tüğyan edən siyasət dəhlizləri boşalmağa başlamışdı. Konqres üzvləri öz işini bitirib yay tətilinə getməyə can atırdı. Administrasiya gündəlik problemlərlə məşğul idi. İl boyu qapı döyən lobbistlərdən əsər-əlamət belə yox idi. Hər gün milyonlarla insanın həyatını dəyişmək ehtirası ilə fırlanan Vaşinqton siyasi çarxı sanki birdəfəlik dayanmışdı.

...Bu cırcıramalı yay günlərinin birində işimi bitirib Potomak sahilinə çıxmışdım. Qürub edən günəş mülayim mehə yol açır, azacıq da olsa nəfəs almağa imkan yaradırdı. Qərib-səmişdim. Bakı həsrətində idim. Xəzri dolu nəfəs almaq istəyirdim. Potomak sahilində gəzişirdim, xəyalım isə dənizkənarı parkda idi. Küçə-bacada dost tanışla rastlaşmaq, əl sıxmaq, bir stəkan çay ətrafında dərdləşmək, gündəlik əzabları bölüşmək istəyirdim. İtirmişdi Vaşinqton cazibədarlığını. Adi görünürdü mənə hər şey. Bakı həsrətində idim”...

“Bir gəncin manifesti”nə bütün bədii siqləti ilə birlikdə

geniş mənada diplomatik təfəkkürün məhsulu kimi də baxmaq olar ki, həmin diplomatizm hələ kifayət qədər gənc (istedadlı!) yazıçının təkcə dövrün ideya-siyasi konyukturlarına münasibətdə çevik ideya-estetik reaksiyaları ilə məhdudlaşmayıb, təbii (və genetik əsasları) olan xalq diplomatiyası prinsipləri zəminində Azərbaycan xalqının müstəqilliyini təmin edəcək beynəlxalq oriyentasiyaların real şərtlər hüdudunda xeyli dərəcədə dəqiq müəyyənləşdirməsində özünü göstərir. “Bir səfirin manifesti”nə gəldikdə isə, aydın hiss edilir ki, “Bir gəncin manifesti” ideya-məzmunca nə qədər diplomatikdirsə, “Bir səfirin manifesti” təhkiyə-struktur etibarilə bir o qədər bədii-poetikdir. Və nəticə etibarilə deyə bilərik ki, hər iki “Manifest” eyni genotipoloji idrak texnologiyalarına əsaslanmaqla milli yaradıcı təfəkkürün müxtəlif dövrlərdəki, yaxud mərhələlərdəki inkişaf səviyyələrini, özünüifadə (və özünüifadə) imkanlarını ardıcıl əks etdirir.

Hər iki yazıçı müdrikdir, hər iki diplomat müdrikdir... Və hər iki “Manifest” müdrik istedadın məhsuludur...

Mündəricat

Ön söz.....	3
I. Milli tərəqqidən milli müstəqilliyə.....	15
II. Milli ədəbi irs... Və milli ideallar.....	42
III. Ədibin ailə metafizikası.....	65
Son söz	79
Əlavə	
“Bir gəncin manifesti”ndən “Bir səfirin manifesti”nə.....	81

Nizami Cəfərov

Mir Cəlalin milli idealları

Ünvan: AZ-1000 Bakı ş., Xaqani küç. 57

E-mail: contact@anl.az

URL: www.anl.az

Sifariş № 13

Çapa imzalanmışdır: 18.04.2018

Tirajı: 200

Pulsuz

Dizayner:

Mətanət Əliqızı

Formatı 60x84 1/16. Həcmi 7 ç.v. Sifariş №10.
“Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
 iş (012) 498-79-62, mob. (050; 070) 344 76 01
e-mail: zerdabi_em@mail.ru